

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365 (print)

ISSN: 3006-1377 (online)

№3 (110)

Астана
2025

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ
Берік

– Саяси ғылымдарының кандидаты (алқа төрағасы) (Қазақстан)

ИБРАЕВА
Ақмарал Ғосманқызы

– алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

ТАЙМАҒАМБЕТОВ
Жәкен Қожахметұлы

– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашұлы

– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

АЙМҰХАМБЕТ
Жанат Әскербекқызы

– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

ҮМІТҚАЛИЕВ
Ұлан Үмітқалиұлы

– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

МЕРЦ
Виктор Карлович

– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

ЖАБАҒИН
Мақсат

– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

СЫДЫҚОВ
Айбек Жексеналыұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

БИҒОЖИН
Ұлан Зейноллаұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

САБИТОВ
Жаксылык

– PhD докторы (Қазақстан)

ДЮПЮЙ
Пауло

– PhD докторы (Қазақстан)

ҚАРА
Әбдуақап

– доктор, профессор (Түркия)

ШАМИЛЬОГЛУ
Юлай

– PhD, профессор (АҚШ)

АЙТПАЕВА
Гулнара Амановна

– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қырғызстан)

РАДИВОЖЕВИЧ
Мильяна

– PhD, қауымдастырылған профессор (Ұлыбритания)

EDITORIAL BOARD:

Berik Abdygaliuly	– Candidate of Political Science (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)
Akmaral Ibrayeva	– Deputy chairman of the editorial board, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan, Doctor of historical sciences, Professor (Kazakhstan)
Zhaken Taimagambetov	– Academician of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Zainolla Samashev	– Doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)
Zhanat Aimukhambet	– Doctor of Philology, Professor (Kazakhstan)
Ulan Umitkaliev	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Victor Merts	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Maxat Zhabagin	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Aibek Sydykov	– Doctor PhD (Kazakhstan)
Ulan Bigozhin	– PhD (Kazakhstan)
Zhaxylyk Sabitov	– PhD (Kazakhstan)
Paula Dupuy	– PhD (Kazakhstan)
Kara Abdulvahap	– Doctor, professor (Turkey)
Uli Shamiloglu	– PhD, professor (USA)
Gulnara Aitpaeva	– Doctor of Philology, Professor (Kyrgyzstan)
Radivojevic Miljana	– PhD, Associate professor (UK)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ
Берік

– Кандидат политических наук (председатель коллегии) (Казахстан)

ИБРАЕВА
Акмарал Госмановна

– заместитель председателя коллегии, Академик Казахстанской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

ТАЙМАГАМБЕТОВ
Жакен Кожаметович

– Академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашевич

– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

АЙМУХАМБЕТ
Жанат Аскербековна

– доктор филологических наук, профессор (Казахстан)

УМИТКАЛИЕВ
Улан Умиткалиевич

– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)

МЕРЦ
Виктор Карлович

– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)

ЖАБАГИН
Максат

– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)

СЫДЫКОВ
Айбек Жексеналыевич

– PhD доктор (Казахстан)

БИГОЖИН
Улан Зейноллаулы

– PhD доктор (Казахстан)

САБИТОВ
Жаксылык

– PhD доктор (Казахстан)

ДЮПЮЙ
Пауло

– PhD доктор (Казахстан)

КАРА
Абдукап

– Доктор, профессор (Турция)

ШАМИЛЬОГЛУ
Юлай

– PhD, профессор (США)

АЙТПАЕВА
Гулнара Амановна

– доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан)

Радивожевич Мильяна

– PhD, ассоциированный профессор (Великобритания)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Археология / Archaeology / Археология

- Талеев Д.* Ответвления Великого Шёлкового пути на территории Жетысу в X–XIII веках: геоэкономические и культурные аспекты транзитных маршрутов
Талеев Д. X–XIII ғасырлардағы Жетісу аумағындағы Ұлы Жібек жолының тармақтары: транзиттік бағыттардың геоэкономикалық және мәдени аспектілері
Taleev D. Branches of the Great Silk road on the territory of Zhetysu in the X–XIII centuries: geo-economic and cultural aspects of transit routes..... 6
- Құрманиязов Ы., Рахимжанова С.* Солтүстік-Шығыс Арал маңының тас ғасырының ескерткіштерін бақылау және тіркеуге алу
Құрманиязов Ы., Рахимжанова С. Мониторинг и регистрация памятников каменного века северо-восточного Приаралья
Kurmaniyazov Y., Rakhimzhanova S. Monitoring and registration of stone age monuments in the Northeastern Aral sea region..... 19
- Moldakhmet A.* The problem of identifying the cities of Eshnas and Ornas with the medieval city of Asanas and the history of its study
Молдахмет А. Деректердегі «Эшнас», «Орнас» қалалары мен ортағасырлық Асанастың баламалану мәселесі және оның зерттелу тарихы
Молдахмет А. Проблема отождествления городов «Эшнас», «Орнас» со средневековым городом Асанас и история его изучения..... 32

Этнология / Ethnology / Этнология

- Атдаев С.* Судьбы ханов и сердаров Ахала после 12 января 1881 г.
Атдаев С. 1881 жылғы 12 қаңтардан кейінгі Ахал хандары мен сардарларының тағдыры
Atdaev S. The fates of the khans and serdars of Akhala after January 12, 1881..... 42

Музей ісі / Museology / Музейное дело

- Атабаева Г.* Үйірме музейдің мәдени білім беру қызметінің түрі ретінде
Атабаева Г. Круг как форма культурно-образовательной деятельности музея
Atabayeva G. The circle as a form of cultural and educational activities of the museum..... 57
- Мичри М.* Опыт реставрации восточно-азиатских лаков в лаборатории научной реставрации предметов из органических материалов Государственного Эрмитажа
Мичри М. Шығыс-азиялық лактарды Мемлекеттік Эрмитаждың органикалық материалдардан жасалған бұйымдарды ғылыми реставрациялау зертханасында қайта қалпына келтіру тәжірибесі
Michri M. Experience in the restoration of east asian lacquers at the laboratory for the scientific restoration of objects made of organic materials of the State Hermitage museum..... 71

Археология/ Archaeology/ Археология

<https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.01>

МРНТИ 03.41.91

Талеев Д.А.

Институт Археологии имени А.Х. Маргулана

Алматы, Казахстан

e-mail: doc19_59@mail.ru

ОТВЕТВЛЕНИЯ ВЕЛИКОГО ШЁЛКОВОГО ПУТИ НА ТЕРРИТОРИИ ЖЕТЫСУ В X–XIII ВЕКАХ: ГЕОЭКОНОМИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ТРАНЗИТНЫХ МАРШРУТОВ

Аннотация. В статье анализируются направления Великого Шёлкового пути, проходившие через территорию Жетысу и Илийской долины, с акцентом на локализацию городских и сельских поселений в контексте их историко-культурного развития. Исследование направлено на идентификацию трёх основных ветвей караванных маршрутов, пересекавших регион, а также на составление археологической карты, отражающей расположение ключевых узлов – городов и караван-сарая, функционировавших вдоль этих путей. В статье также рассматривается положительное влияние «Нового Шёлкового пути» не только на транспортно-логистическую инфраструктуру, но и на туристическую отрасль, что способствует укреплению экономики страны.

В качестве источников использованы письменные свидетельства, включая отчёт китайского посла Сюань Цзяня (629 г.) и дневниковые записи армянского царя Гетума, посетившего Монголию, а также материалы Жетысуской и Южно-Казахстанской археологических экспедиций. Методологическая база исследования основана на сопоставлении текстовых источников с результатами археологической разведки. В результате сформирована карта караванных дорог, проходивших из Китая и Монголии через Жетысу в западном, восточном и северном направлениях, и выявлены археологические объекты, сыгравшие значительную роль в международной торговле и социально-экономическом развитии региона на протяжении веков.

Ключевые слова: Жетысу, Или, Шелковый путь, источники, раскопки, исследования, Иланбалык, Койлык, Ики-огуз.

Для цитирования: Талеев Д. Ответвления Великого Шёлкового пути на территории Жетысу в X–XIII веках: геоэкономические и культурные аспекты транзитных маршрутов // Мәдени мұра. 2025. № 3(110). С. 6-18 (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.01>

Введение

Торгово-экономические и культурно-дипломатические связи между странами Востока и Запада начали формироваться с глубокой древности. Поскольку шелковая ткань являлась основным товаром в межгосударственной торговле, данный торговый узел получил в научной литературе название «Великий Шёлковый путь». На сегодняшний день опубликовано множество исследований и монографий, посвящённых его формированию, основным маршрутам, ассортименту товаров и городам, расположенным вдоль караванных дорог.

Согласно современным научным данным, начало функционирования торгового пути, соединяющего Восток и Запад, официально датируется II веком до нашей эры. Его открытие связано с дипломатической миссией Чжан Цяня – посланника императора Уди из династии Хань – в западные страны, включая Нукус (Тохаристан, Юэчжи). В своём докладе Чжан Цянь отмечал, что крупные государства западнее Китая, такие как Давань, Бактрия и Парфия, производят ценные товары, имеют оседлонаселение, слабую военную мощь и образ жизни, схожий с китайским. Он рекомендовал, что несмотря на военную силу государств Нукус и Кангюй, их можно покорить добродетелью, а могущество и покровительство династии Хань – распространить на весь мир (Қытай жазбаларындағы қазақ тарихының деректері, 2006: 74–75).

Торговый маршрут, проложенный по пути следования миссии Чжан Цяня, был введён в научный оборот во второй половине XIX века под названием «Великий Шёлковый путь». Однако ещё до этого между племенами, населявшими земли Евразии,

существовали обменные и торговые связи. По мнению исследователей, торговые сети, сформировавшиеся в середине I тысячелетия до н. э., известны под названиями «лазуритовый путь», «нефритовый путь» и «Степной путь» (Байпаков, 2007: 14–15).

Особое значение в развитии Великого Шёлкового пути имел Тюркский каганат, ставший в VII–VIII веках одной из самых могущественных империй Евразийского материка. Его территория простиралась от Монголии на востоке до Памира на западе (Археология СССР, 1981:29), включая земли современного Казахстана, населённые древними племенами, составлявшими основу этнического состава каганата. Уже в 60-е годы VI века каганат превратился в сильное политическое и экономическое государство, оказывавшее значительное влияние на евразийский континент. В этих условиях основные ветви Великого Шёлкового пути проходили через тюркские земли, обеспечивая безопасность торговых караванов.

Известный учёный К.М. Байпаков отмечает: «Несмотря на то, что в VI–VII веках прежний маршрут Шёлкового пути из Китая на запад (через Фергану) был близким и удобным, быстро активизировалась ветвь через Жетысу и Южный Казахстан. Основная причина смены направления торгового пути связана с тем, что в Семиречье находилась орда Тюркских каганов, контролировавших все торговые отношения в Средней Азии. Более того, дорога через Фергану стала опасной в VIII веке из-за междоусобных войн и пиратства» (Байпаков, 1989: 36).

Стремясь контролировать караванные пути, Китай, Персия, Индия и Византия вступили в геополитическую борьбу. Византия,

находившаяся в состоянии конфликта с Персией, направила специального посланника в Западно-Тюркский каганат в поисках надёжного союзника. Согласно источникам, в 568 году посланник византийского императора Юстиниана – Зимарх Киликийский – встретился с тюркским каганом Дизабулом (Естеми) в городе Тараз (Сенигова, 1972: 10–11). Наличие двусторонних дипломатических связей свидетельствует о тесной взаимосвязи политико-экономических процессов, происходивших на территории Евразии.

Материалы и методы исследования

В процессе подготовки работы были использованы данные отчёта Гильома де Рубрука, направленного во владения Монгольской империи по поручению французского короля Людовика IX в 1253–1255 гг. В качестве дополнительного источника привлечены сведения из труда армянского историка Киракоса Гандзакеци «История Армении», содержащие описание маршрута армянского царя Гетума, проходившего через города Алмалык и Илибалык на обратном пути из Монголии.

Помимо письменных источников, в исследовании использованы отчёты и научные публикации, посвящённые археологическим раскопкам, проведённым в 1998–2004 и 2010 гг. на территории городища Антоновка и развалин города Койлык, а также в 2017–2018 гг. в районе Ушарала на месте древнего города Илибалык. Указанные исследования осуществлялись под руководством академика К. М. Байпакова, посвятившего значительную часть своей научной деятельности изучению истории Великого Шёлкового пути, совместно с коллективом Института

археологии им. А. Х. Маргулана.

На первом этапе подготовки статьи был проведён анализ письменных источников, после чего осуществлена систематизация данных, полученных в ходе археологических разведок и поисковых работ. В рамках исследования применялись методы сравнительного анализа, а также разработаны подходы к идентификации аналогий при обработке артефактов, обнаруженных в ходе раскопок на городищах Илибалык и Койлык.

Обсуждение

Результаты анализа письменных источников и археологических исследований, направленных на изучение международных торговых отношений, свидетельствуют о том, что ответвления Великого Шелкового пути, соединявшие Китай и страны Запада, проходили по территории современного Казахстана в нескольких направлениях. Все эти ветви пересекали регион Жетысу, охватывая его города в южном, западном, северном и восточном направлениях (Рис. 1). Согласно К.М. Байпакову, в период II–V вв. маршрут Шелкового пути, начинаясь в древней столице Китая Чаньане, проходил через переправу на реке Хуанхэ, далее в регион Ланьчжоу, вдоль северных отрогов Нань-Шаня к западной окраине Великой Китайской стены и «Заставе Яшмовых ворот». Здесь дорога разделялась на три направления, обходя пустыню Такла-Макан: северное направление — через оазисы Хами, Турфан, Бешбалык, Шихо в долину реки Или; среднее — от Чаочана к Карашару, Аксу и через перевал Бедель к южному берегу Иссык-Куля; южное — из Кашгара в Фергану, далее через Самарканд, Бухару, Мерв в Хамадан и Сирию (Байпаков, 1998: 12).

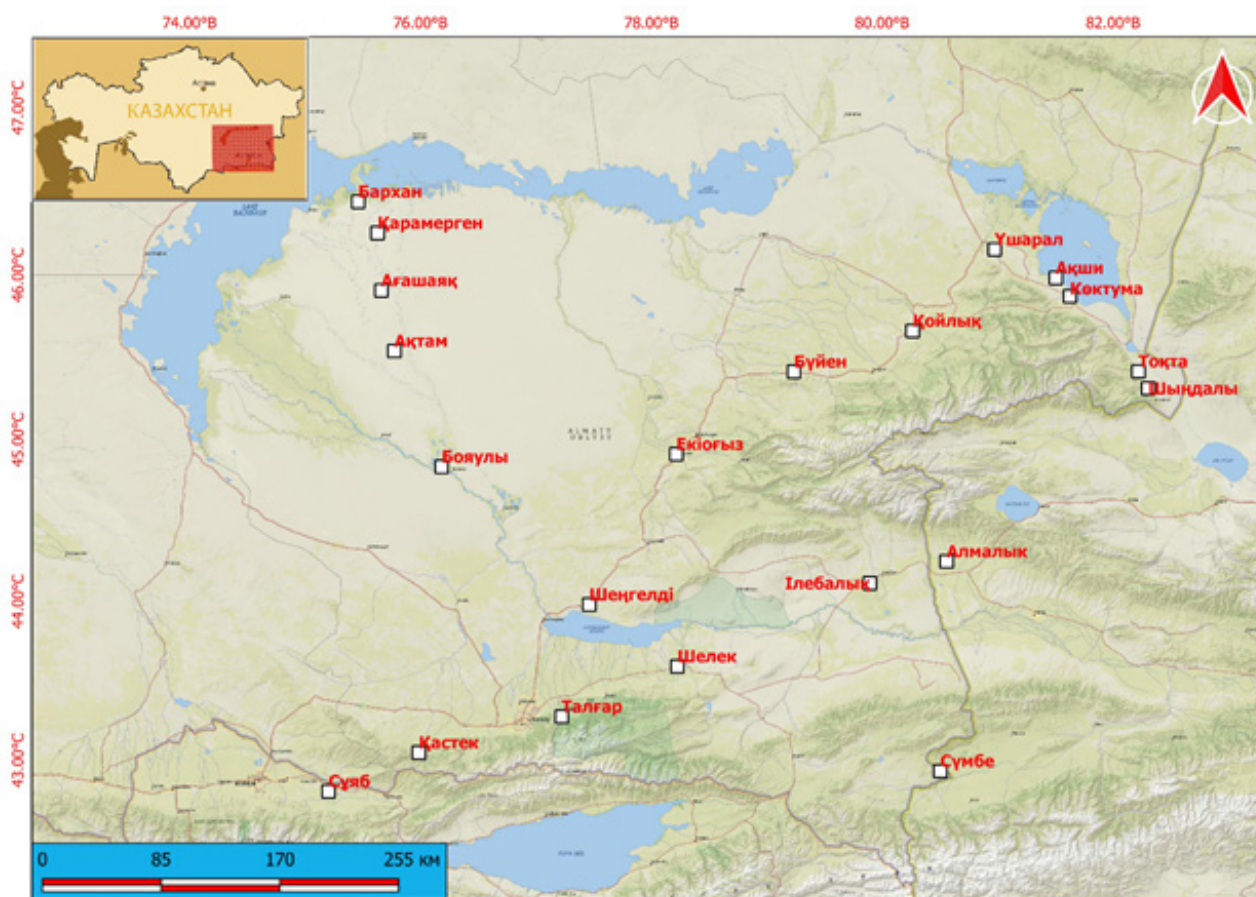

Рис. 1. Карта направлений Великого Шелкового пути, проходивших через Жетысу
Fig. 1. Map of the branches of the Great Silk Road passing through Zhetysay

В VI–VII вв. активизация маршрута через Жетысу и Южный Казахстан была обусловлена изменениями политической обстановки. В частности, тюрко-согдийские и византийские посольства способствовали формированию нового торгового направления (Восточный Туркестан, 1981: 315). Южный маршрут через Фергану, несмотря на его краткость, стал менее безопасным из-за междоусобных войн и пиратства. С середины VI века Семиречье стало местом пребывания ставки тюркских каганов, контролировавших торговые пути через Среднюю Азию (Байпаков, 1998: 12–13). Высокая покупательская способность тюркской знати способствовала развитию торговли, а Жетысуский узел

стал ключевым транзитным пунктом между VIII и XIV вв. Китайский паломник Суань Цзян, следовавший по этому маршруту, описал быт тюрков, их одежду и вооружение, отметив высокое качество лошадей и роскошные шелковые халаты знати.

В период с VIII по XIV века Жетысуский узел постепенно приобрёл статус главного транзитного коридора, через который проходило множество торговых и дипломатических караванов. Основными потребителями импортных товаров выступали тюркские каганы, обладавшие высокой покупательской способностью, а также местная аристократия. Китайский буддийский паломник Суань Цзян, следовавший по этому маршруту, оставил ценные

этнографические наблюдения о быте и внешнем облике тюрок. Он писал: «Лошади этих иноземцев прекрасны. Кэхань (каган) был одет в халат из зелёного шелка; его голова обнажена и обмотана лишь шелковой повязкой, длиной более одного чжана (1 чжан — 3,2 м) с отвисающими назад концами. Его сопровождали более двухсот даганей (тархан), одетых в халаты из парчи, с заплетёнными в косы волосами. Остальные воины, облачённые в одежды, подбитые мехом, и в мягкие головные уборы, несли бердыши, знамёна и луки» (Зуев, 2002: 263–264).

Часть караванов, направлявшихся на запад из Китая, проходила через территорию современного Казахстана. Основной маршрут пролегал через Хами, Турфан, Бесбалык, Шихо и далее в Илийскую долину. Согласно результатам недавних археологических исследований и письменным источникам, караваны пересекали границу Китая и Казахстана через три ключевых участка: Джунгарские ворота, Каргос и Нарынкол.

Сопоставление этих направлений с археологическими данными позво-

ляет реконструировать структуру трансрегиональных связей и подтвердить значимость Жетысуского узла как стратегического центра на Великом шелковом пути.

Археологические исследования, проведённые в 2013–2014 гг., выявили ряд объектов вдоль караванного пути, проходящего через Джунгарские ворота. На левом берегу реки Шындалы обнаружен торткуль размером 30×30 м, функционировавший в IX–XII вв. Далее, на пересечении реки Токта с караванной дорогой, выявлена перевалочная станция Токта размером 40×40 м. Караванная дорога ведёт к реке Ырғайты, где предположительно существовало поселение, пока не обнаруженное. На левом берегу реки Большой Сенгир, вблизи реки Коныспай, расположен торткуль Коскелиншек, исследованный Алакольской археологической экспедицией Казахского Национального университета. Материалы раскопок и топография памятника свидетельствуют о его сезонном использовании в летний период или как места отдыха каравана в X–XIII вв. (Рис. 2) (Толеубаев и др., 2016: 205–206).

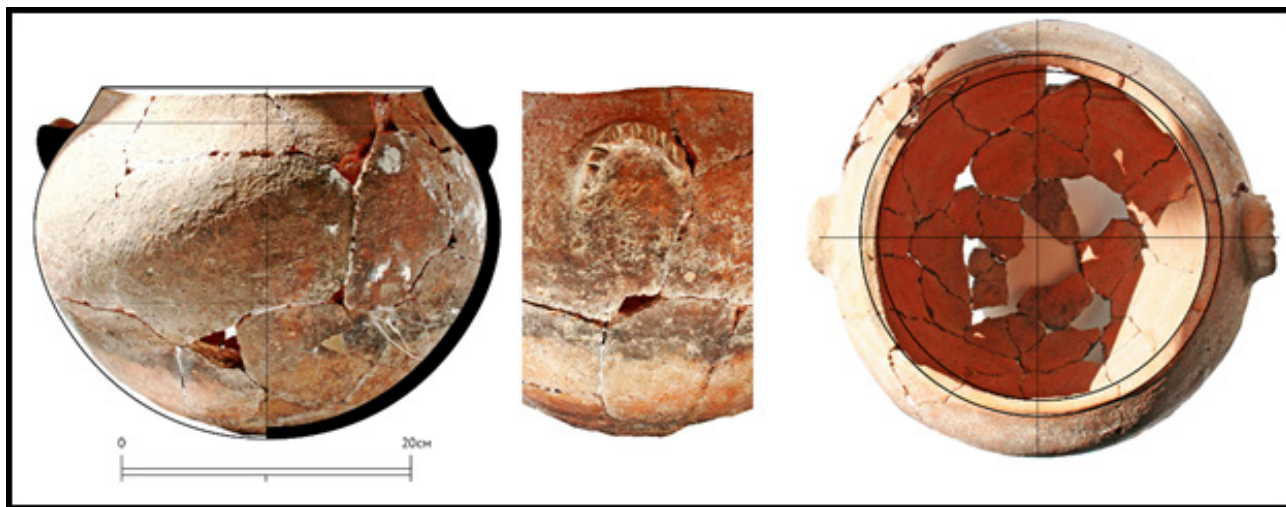

Рис. 2. Керамический казан, найденный в торткуле Кызкелиншек
Fig. 2. The ceramic boiler found on the tortuga Koskelinshek

Караван, следовавший от Коскелиншека, достигал городища Коктума, предположительно идентифицируемого с городом Карантия — первым городом кимаков (Байпаков, 1998: 17-18; Байпаков, 2005: 105-106). Ныне городище разрушено озерными водами. Об этом городе в свое время писал Г.А. Кушаев (Кушаев, 1968: 141-142). К сожалению, городище Коктума давно смыт озерными водами. Далее маршрут проходил через Торткультобе на окраине села Акши, предположительно являющийся караван-сараям IX–XII вв. Объект расположен вне зоны сильных ветров, известных как «Ебінің желі». После остановки в Ушарале, маршрут продолжался через Карабулак, Койлык (Каялык), Еки Огуз (Еквус), вдоль реки Или, через Талхир и Алматы, по перевалу Кастек к побережью Иссык-Куля. Этот путь использовался преимущественно в летний сезон из-за суровых климатических условий Алакольской впадины. Г. Рубрук описывал Алаколь как бурное озеро с сильными ветрами, представляющими опасность для путников (Рубрук, 1993: 117).

Археологические памятники, выявленные вдоль маршрута от Джунгарских ворот до озера Алаколь, представляют собой торткули, крепости и караван-сарай, датируемые IX–XII вв. Их топографические особенности, размеры и керамические материалы позволяют отнести их к объектам, обслуживавшим караванный путь. Таким образом, маршрут, проходящий из Китая через Джунгарские ворота, вдоль Джунгарского Алатау, по рекам Аксу, Коксу, Или, через Талгар и Алматы, по перевалу Кастек до Иссык-Куля и Чуйской долины, был активно используемым в период от Кимакского

времени до монгольского нашествия.

Караванный путь, проходивший через пограничный пост Каргос (Хоргос), пролегал вдоль берега реки Или и соединялся с основным маршрутом в районе Талхиза и Алматы. Согласно мнению исследователей, Талхиз (Талхир) и Алматы являлись узловыми центрами караванного пути, пересекавшего территорию Жетысу (Байпаков, 2005: 103–104). Данное утверждение подтверждается письменными источниками и результатами археологических исследований. В частности, в 1254 году армянское посольство во главе с Гетумом I возвращалось из Монголии через указанный узел. В источнике маршрут описан следующим образом: «Затем выступили они в Туркестан, оттуда – в Екопрук, Динкапелех, Пулат, Сутколь в Алаулех (Алмалык) и Иланбалех (Илебалык), далее через реку Или, по склонам Тавыра дошли до Даласа (Тараз), и явились к брату Мангухана, Хулагу, получившему в удел страны Востока» (Гандзакеци Киракос, 1976: 224).

На сегодняшний день местоположение города Алмалык, столицы восточной части Чагатайского улуса в XIII веке, определено. В руинах города сохранился мавзолей Кутулык Темура (1362–1363 гг.), а сами руины находятся в 15 км к юго-западу от современного пограничного поста Каргос. Археологические исследования, проведенные в районе населенного пункта Учарал в нижней части города Жаркент, выявили местонахождение средневекового города. Значительная часть территории была разрушена в ходе хозяйственной деятельности и строительства жилых домов. Однако раскопки, проведенные в 2017–2018

годах, позволили установить, что на этом месте существовал торгово-экономический центр средних размеров, расположенный вдоль караванного пути.

В ходе археологических работ была обнаружена значительная коллекция монет и украшений (Рис. 3). Найдены три монетных клада и 123 единичные находки. Основную часть кладов составляют дирхемы XIII–XV веков, однако среди отдельных монет имеются экземпляры XI–XII веков. Экспертиза показала, что большинство монет отчеканено в Алмалыке. Также

на территории городища найден надгробный камень с несторианским крестом и надписью, аналогичный камню, обнаруженному в Алмалыке. Сходство артефактов и хронологические рамки позволили К. Байпакову отождествить это место с Иланбалехом (Илебалыком), упомянутым в путевых заметках Гетума (Байпаков, Петров, 2015: 95–97).

Расстояние между Алмалыком и Илебалыком, указанное в источниках, совпадает, а датировка и характер находок подтверждают выводы исследователя. Необходимо

Рис. 3. Монеты и украшения, найденные в раскопе городище Учарал
Fig. 3. Coins and jewelry found in the excavation of the Ucharal settlement

продолжение раскопок с целью сохранения памятника и изучения социальной и духовной жизни его жителей.

Третий маршрут, проходивший из Кульджи через пограничный пост Баянколь возле Нарынкола, пересекал территорию Казахстана через Каркару, Кеген, реку Шарын, Шелек, Турген и достигал Талгара (Талхира), где соединялся с двумя первыми маршрутами и направлялся на запад через Алматы. Данное направление археологически изучено недостаточно, и сведения о быте городов и поселений отсутствуют. Маршрут далее делился на два направления в Чуйскую долину: через перевал Кастек к верхнему течению реки Шу, и через перевал Кордай по северному склону Алатау. Оба пути соединялись вдоль реки Шу и вели к Таразу через Аспару, Мерке, Кулан, далее на юго-запад.

Караванный путь, направлявшийся на запад от Китая, пересекал казахстанскую границу в трёх местах: Джунгарские ворота, Каргос, Нарынкол. В Талгаре (Талхире) происходило разделение на внутренние направления, одно из которых вело в Центральный и Северный Казахстан вдоль реки Или, пересекая озеро Балхаш. Исследования, проведённые К.М. Байпаковым и Т.В. Савельевой, показали, что городища Бояулы, Актам, Агашаяк, Карамерген, Баркан расположены последовательно вдоль берегов реки Или и её древнего русла до озера Балхаш (Байпаков, 2013: 265; Байпаков, 2005: 30–31). Все городища имеют подквадратную форму (размеры 180×180; 180×190; 120×120; 200×200 м) и сохранившуюся высоту от 1 до 3 метров. Датировка памятников относится к XI–XII векам.

Предположительно, в указанный

период времени река Баканас, являвшаяся древним руслом реки Или, поворачивала к северу и впадала в Балхаш, а её берега были пригодны для жизни. Самая северная часть цепи городищ находилась в районе переправы Баркан-Ортасу. По мнению специалистов, устье реки Ортасу в Балхаше было узким, что позволяло переходить на другой берег в определённое время. Несмотря на отсутствие масштабных археологических раскопок, в 2014 году торткуль Карамерген (Керуенсарай), расположенный между Талгаром и Балхашем, был включён в список Всемирного наследия ЮНЕСКО (Silk Roads [Электронный ресурс]).

Маршруты «Нового Шелкового пути», проходящие по территории Республики Казахстан, обладают значительным потенциалом для развития туризма. Объекты, такие как мавзолей Ходжи Ахмеда Яссауи, петроглифы Танбалы, Сары-Арка, Коргалжынский и Наурызымский заповедники, а также городища Каялык, Карамерген, Талгар, Акыртас, Кулан, Костобе, Орнек, включённые в список Всемирного наследия ЮНЕСКО, способствуют развитию историко-культурного наследия. «Новый Шелковый путь» оказывает положительное влияние не только на транспортно-логистическую инфраструктуру, но и на туристическую отрасль, укрепляя экономику страны. Транспортный коридор «Западная Европа – Западный Китай» также оказывает значительное влияние на развитие Республики Казахстан (Рис. 4).

Заключение

На основании проведённых археологических и топографических исследований установлено, что

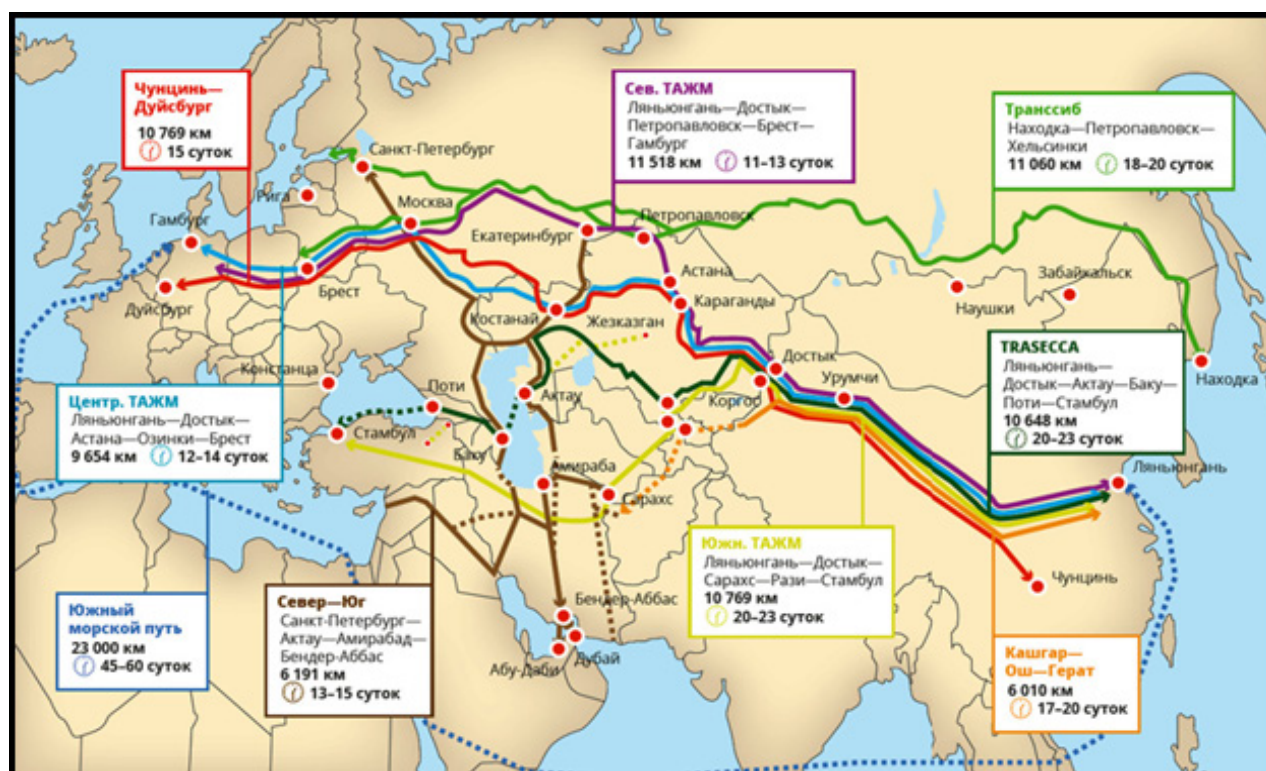

Рис. 4. Карта возрожденного Великого Шелкового пути

Fig. 4. The map of the revived Great Silk Road

ответвления Великого Шёлкового пути VIII–XIII веков, проходившие через территорию Жетысу, играли ключевую роль в формировании исторического, экономического и культурного ландшафта региона. Комплексные полевые работы позволили реконструировать маршрут караванного пути, а также создать археологическую карту, отражающую его пространственную структуру. Исследования городских центров, таких как Койлык, Екиогыз, Сумбе, Илебалык и Талгар, наряду с караван-сараями Бояулы, Актам, Агашаяк, Карамерген и Баркан, подтвердили значимость Жетысу как стратегического узла трансевразийской торговли и культурного обмена.

Полученные данные свидетельству-

ют о том, что торговые маршруты, проходившие через Жетысу, способствовали не только внутреннему развитию региона, но и оказывали влияние на политико-экономические процессы в масштабах всего Евразийского континента. В XXI веке эти исторические пути получили новое воплощение в виде международного транспортного коридора «Западная Европа – Западный Китай», маршрут которого во многом повторяет древние караванные тропы, включая современные пограничные переходы Хоргос и Достык. Таким образом, археологические исследования подтвердили преемственность и устойчивость торговых связей, формировавшихся на протяжении веков, и их актуальность в современных геоэкономических реалиях.

Статья подготовлена на основе финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (BR21882346)

Литература

1. Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. 1981. М.: «Наука». 309 с.
2. Байпаков К.М., 1998. Средневековые города на Великом Шелковом пути. Алматы: Ғылым. 216 с.
3. Байпаков К.М., Савельева Т.В., Чанг Г., 2005. Средневековые города и поселения Северо-Восточного Жетысу. Алматы. 188 с.
4. Байпаков К.М., 2007. Великий Шелковый путь (На территории Казахстана). Алматы: Адамар. 496 с.
5. Байпаков К.М., 2013. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. Книга II. Урбанизация Казахстана в IX – начала XIII в. Алматы. 514 с.
6. Байпаков К.М., Петров П., 2015. Локализация города Иланбалык (Иланбали) в Илийской долине. // Промышленность Казахстана. № 2 (89). С. 94-99.
7. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Очерки истории. 1988. М.: «Наука». 450 с.
8. Гандзакеци Киракос, 1976. История Армении. Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии Л.Х. Ханларян. М. С. 222-224.
9. Зуев Ю.А., 2002. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Алматы: Дайк-Пресс. 338 с.
10. Кушаев Г.А., 1968. Памятники Ала-Кульской впадины и долины реки Лепсы \ архив инс. Археологии им. А.Х. Маргулана. Ф 2, Д. 1068.
11. Қытай жазбаларындағы қазақ тарихының деректері, 2006. Алматы: Өнер. 296 бет.
12. Плано Карпини и Гильом де Рубрука, 1993. Путешествие в восточные страны. Алматы: Ғылым. 248 с.
13. Сенигова Т.Н., 1972. Средневековый Тараз. Алма-Ата: «Наука». 228 с.
14. Төлеубаев Ә.Т., Талеев Д.А., Жуматаев Р.С., Шағырбаев М.С., 2016. Қоскеліншек қалашығында 2014 жылы жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының қорытындысы // Қазіргі жоғарғы білім жүйесіндегі археология, этнология және музейтану атты «ҮІІІ Оразбаев оқулары» халқаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. Алматы: Қазақ университеті. 205-210 бб.
15. Silk Roads: the Routes Network of Chang'an-Tianshan Corridor. [Электронды ресурс]. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/1442/gallery/> (дата обращения 17.04.2024).

References

1. Arheologiya SSSR. Stepi Evrazii v epohu srednevekovya [The Steppes of Eurasia in the Middle Ages]. 1981. M.: Nauka. 309 p. [in Russian]
2. Baipakov K.M., 1998. Srednevekovye goroda na Velikom Shelkovom puti [Medieval cities on the Great Silk Road.]. Almaty: Gylym. 216 p. [in Russian]
3. Baipakov K.M., Saveleva T.V., Chang G., 2005. Srednevekovye goroda i poseleniya Severo-Vostochnogo Zhetysu [Medieval towns and settlements of Northeastern Zhetysu]. Almaty. 188 p. [in Russian]
4. Baipakov K.M., 2007. Veliki Shelkovyj put (Na territorii Kazakhstana) [The Great Silk Road (On the territory of Kazakhstan)]. Almaty: Adamar. 496 p. [in Russian]
5. Baipakov K.M., 2013. Drevnyaya i srednevekovaya urbanizaciya Kazakhstana. Kniga II. Urbanizaciya Kazakhstana 9 – nachala 13 v. [Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan. Book II. Urbanization of Kazakhstan in the IX – early XIII century] Almaty. 514 p. [in Russian]
6. Baipakov K.M., Petrov P., 2015. Lokalizaciya goroda Ilanbalyk (Ilanbali) v Iliskoj doline [Localization of the city of Ilanbalyk (Ilanbali) in the Ili Valley] // Promyshlennost Kazakhstana. № 2 (89). Pp. 94-99. [in Russian]

7. Vostochnyj Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye. Ocherki istorii [East Turkestan in antiquity and the early Middle Ages. Essays on history]. 1988. M.: Nauka. 450 p. [in Russian]
8. Gandzakeci Kirakos, 1976. Istoriya Armenii. Perevod s drevnearmyanskogo, predislovie i komentarii L.H. Hanlaryan [The history of Armenia. Translated from Ancient Armenian, preface and comments by L.H. Khanlaryan]. M.. Pp. 222-224. [in Russian]
9. Zuev Yu.A., 2002. Rannie tyurki: ocherki istorii i ideologii [The Early Turks: Essays on History and Ideology]. Almaty: Daik-Press. 338 p. [in Russian]
10. Kushaev G.A., 1968. Pamyatniki Ala-Kul'skoj vpadiny i doliny reki Lepsy [Monuments of the Ala-Kul depression and the valley of the Lepsy River] \ arhiv ins. Arheologii im. A.H. Margulana. Fund 2, Case 1068. [in Russian]
11. Qytaj zhazbalaryndagy qazaq tarihnyn derekteri [Facts of Kazakh history in Chinese writings]. 2006. Almaty: Oner. 296 p. [in Kazakh]
12. Plano Karpini i Gil'om de Rubruka, 1993. Puteshestvie v vostochnye strany [Travel to the Eastern countries]. Almaty: Gylym. 248 p. [in Russian]
13. Senigova T.N., 1972. Srednevekovyj Taraz [Medieval Taraz]. Alma-Ata: Nauka. 228 p. [in Russian]
14. Toleubaev A.T., Taleev D.A., Zhumataev R.S., Shagyrbaev M.S., 2016. Qoskelinshek qalashygynda 2014 zhyly zhurgizilgen arheologiyalyq qazba zhumystarynyn qorytyndysy [Results of archaeological excavations in koskelynshek settlement in 2014] // Materials of the international scientific and methodological conference "VIII Orazbayev readings" on archeology, Ethnology and museum studies in the system of modern higher education. Almaty: Qazaq universiteti. Pp. 205-210. [in Kazakh]
15. Silk Roads: the Routes Network of Chang'an-Tianshan Corridor. [E-source]. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/1442/gallery/> (Accessed: April 17, 2024)

Талеев Д.Ә.

А.Х. Марғұлан атындағы Археология институты
Алматы, Қазақстан
e-mail: doc19_59@mail.ru

Х–ХІІІ ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЖЕТІСУ АУМАҒЫНДАҒЫ ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ ТАРМАҚТАРЫ: ТРАНЗИТТІК БАҒЫТТАРДЫҢ ГЕОЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. В статье представлены археологические исследования ТурАңдатпа. Мақалада Жетісу мен Іле аңғары арқылы өткен Ұлы Жібек жолының бағыттары талданады, сондай-ақ тарихи-мәдени дамуы тұрғысынан қалалық және ауылдық елді мекендердің орналасуын анықтау әрекеттері жасалған. Зерттеу жұмысы өңірді кесіп өткен керуен жолдарының үш негізгі тармағын айқындауға және осы жолдар бойында орналасқан қалалар мен керуен-сарайлар сияқты маңызды тораптардың орналасуын көрсететін археологиялық картаны құрастыруға бағытталған. Сондай-ақ, «Жаңа Жібек жолының» көлік-логистикалық инфрақұрылымға ғана емес, сонымен қатар ел экономикасын нығайтуға ықпал еткені, туристік салаға да оң әсері болғаны жайлы айтылады.

Дереккөз ретінде қытай елшісі Сюань Цзанның (629 ж.) есебі мен Моңғолияға сапар шеккен армян патшасы Гетумның күнделік жазбалары, сондай-ақ Жетісу және Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедицияларының материалдары пайдаланылды. Зерттеудің әдістемелік негізі мәтіндік дереккөздерді археологиялық барлау нәтижелерімен салыстыра отырып, талдауды қамтиды. Қорытындысында, Қытай мен Моңғолиядан Жетісу арқылы батыс, шығыс және солтүстік бағыттар арқылы өткен керуен жолдарының картасы жасалып, ғасырлар бойы өңірдің халықаралық саудасы мен әлеуметтік-экономикалық дамуына елеулі үлес қосқан археологиялық нысандар анықталды.

Кілт сөздер: Жетісу, Іле, Жібек жолы, дереккөздер, қазба, зерттеу, Иланбалық, Қойлық, Екіоғыз.

Дәйексөз үшін: Талеев Д. X–XIII ғасырлардағы Жетісу аумағындағы Ұлы Жібек жолының тармақтары: транзиттік бағыттардың геоэкономикалық және мәдени аспектілері // Мәдени мұра. 2025. № 3(110). 6-18 б. (орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.01>

Taleev D.A.

Margulan Institute of Archaeology

Almaty, Kazakhstan

e-mail: doc19_59@mail.ru

BRANCHES OF THE GREAT SILK ROAD ON THE TERRITORY OF ZHETYSU IN THE X–XIII CENTURIES: GEO-ECONOMIC AND CULTURAL ASPECTS OF TRANSIT ROUTES

Abstract. The article analyzes the Great Silk Road directions that passed through Zhetysu and the Ili Valley, with an emphasis on the localization of urban and rural settlements in their historical and cultural development. The aim is to identify the three main branches of the caravan routes, compile an archaeological map reflecting the location of key hubs – cities and caravanserais that functioned along these routes. The positive impact of the New Silk Road is also being considered not only on the transport and logistics infrastructure, but also on the tourism industry, which contributes to strengthening the country's economy.

Written evidence was used as sources, including the report of the Chinese Ambassador Xuan Zang (629) and the diary entries of the Armenian king Getum, who visited Mongolia, as well as materials from the Zhetysu and South Kazakhstan archaeological expeditions. The methodological basis is based on a comparison of textual sources with the results of archaeological exploration. As a result, a map of caravan roads passing from China and Mongolia through Zhetysu in western, eastern and northern directions was formed, and archaeological sites that have played a significant role in international trade and

socio-economic development of the region over the centuries were identified.

Keywords: Zhetysu, Ili, Silk Road, sources, excavations, research, Ilnabalyk, Koylyk, Iki-oguz.

For citation: Taleev D. Branches of the Great Silk road on the territory of Zhetysu in the X–XIII centuries: geo-economic and cultural aspects of transit routes // Madeni mura. 2025. № 3(110). Pp. 6-18 (in Eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.01>

Информация об авторе:

Талеев Докей Абдикеримович, доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института Археологии имени А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-1694-3762

Автор туралы мәлімет:

Талеев Дөкей Әбдікерімұлы, тарих ғылымдарының докторы, А. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-1694-3762

Information about the author:

Taleev Dokey Abdikerimovich, candidate of historical Sciences, leading researcher at the Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-1694-3762

***Құрманиязов Ы.¹, Рахимжанова С.²**

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Қызылорда, Қазақстан

²Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты филиалы

Астана, Қазақстан

*e-mail: yslam.kurmaniyazov@gmail.com

СОЛТҮСТІК-ШЫҒЫС АРАЛ МАҢЫНЫҢ ТАС ҒАСЫРЫНЫҢ ЕСКЕРТКІШТЕРІН БАҚЫЛАУ ЖӘНЕ ТІРКЕУГЕ АЛУ

Аңдатпа. Ғылыми мақалада 2024 – 2025 жылдары Қызылорда облысы Арал және Қазалы аудандары аумағы Солтүстік – Шығыс Арал маңы археологиялық барлау жұмыстарының нәтижелері қорытындылары ұсынылған. Соның ішіндегі аймақтағы тас ғасыры дәуірі ескерткіштерінің зерттелу тарихы қатысты құнды деректер және зерттелу тарихы кезеңдері қарастырылып берілген. Зерттелу барысында қандай жаңадан анықталған ескерткіштерден алынған көрші мәдениеттермен байланысы мерзімделуі қарастырылған. Археологиялық барлау жұмыстары барысында ашылған ескерткіштердің картаға түсірлуі, беткі қабатынан жиналып алынған материалдар, тас құралдар, қыш ыдыстар кешені бізге палеолит, неолит, энеолит, қола және ерте темір ғасырына дейін Арал маңының ежелгі тарихын қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Зерттеу тобы мүшелері Қызылорда облысына тарихына қатысты архив, музейлік қоры және жеке коллекцияларда жиналған материалдар зерделенді. Археологиялық барлау жұмыстары барысында бұрын ашылған ескерткіштерге мониторинг және жаңадан ашылған ескерткіштерді тіркеп, тарихи-мәдени мұралар тізіміне алынды.

Қазіргі таңда археологиялық мониторинг археологиялық ескерткіштерді сақтауды қамтамасыз ететін шаралар жүйесінің ең маңызды жұмыстардың бірі болып табылады. Арал маңында бақылау, тіркеуге алу кезінде жаңадан ашылған объектілердің өзгерістер, олардың жай-күйі, мысалы, табиғи немесе техногендік себептер бойынша зақымдану немесе жойылудың басталуы қадағаланады.

Кілт сөздер: тарих, археология, Арал маңы, Сырдария, ескерткіш, тұрақ, қоныс, тас құралдар.

Дәйексөз үшін: Құрманиязов Ы., Рахимжанова С. Солтүстік-Шығыс Арал маңының тас ғасырының ескерткіштерін бақылау және тіркеуге алу // Мәдени мұра. 2025. № 3(110). 19-31 б. (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.02>

Кіріспе

Солтүстік–Шығыс Арал маңындағы тас ғасыры ескерткіштерін археологиялық тұрғыдан сипаттай отырып зерделеу жұмыстары барысында жаңадан ашылған ескерткіштерді олардың мәдени-типологиялық негізін айқындауға арналған Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2024–2026 жылдарға арналған гранттық қаржыландыру шеңберінде тарих ғылымдарының кандидаты С. Рахимжанованың жетекшілігімен «Шығыс Арал маңы тас дәуірінің ескерткіштерін археологиялық зерттеу» жобасы аясында Қызылорда облысы аумағы Арал және Қазалы аудандары аумағынан жаңадан тас ғасырының ескерткіштері ашылған болатын. Ғылыми тұрғыдан мұндай өңірлердің өткенін игеру археологиядағы бірқатар шешімі табыла қоймаған мәселелерді нақтылауға септігін тигізетіндігі белгілі. Әсіресе деректемелік қорды айқындап алу және оны біртіндеп ұлғайту, өңір археологиясын зерттеу барысында алынған тың нәтижелерді ұсыну, келешегі мол үміт күттіретін ғылыми бағыттарды айшықтау секілді алуан түрлі қордаланған мәселелерді шешуде мұны бірден байқауға болады. Аталған өңірдедалалықізденісжүргізгенкешенді археологиялық экспедиялар ғылыми-зерттеу жұмыстарынәтижелері жаңадан ашылған ескерткіштермен салыстыра отырып саралау олардың географиясын кеңейтіп, өткен жылдардағы зерделеу іс-әрекеттеріқорытындыларын айқындау қажеттілігі байқалады.

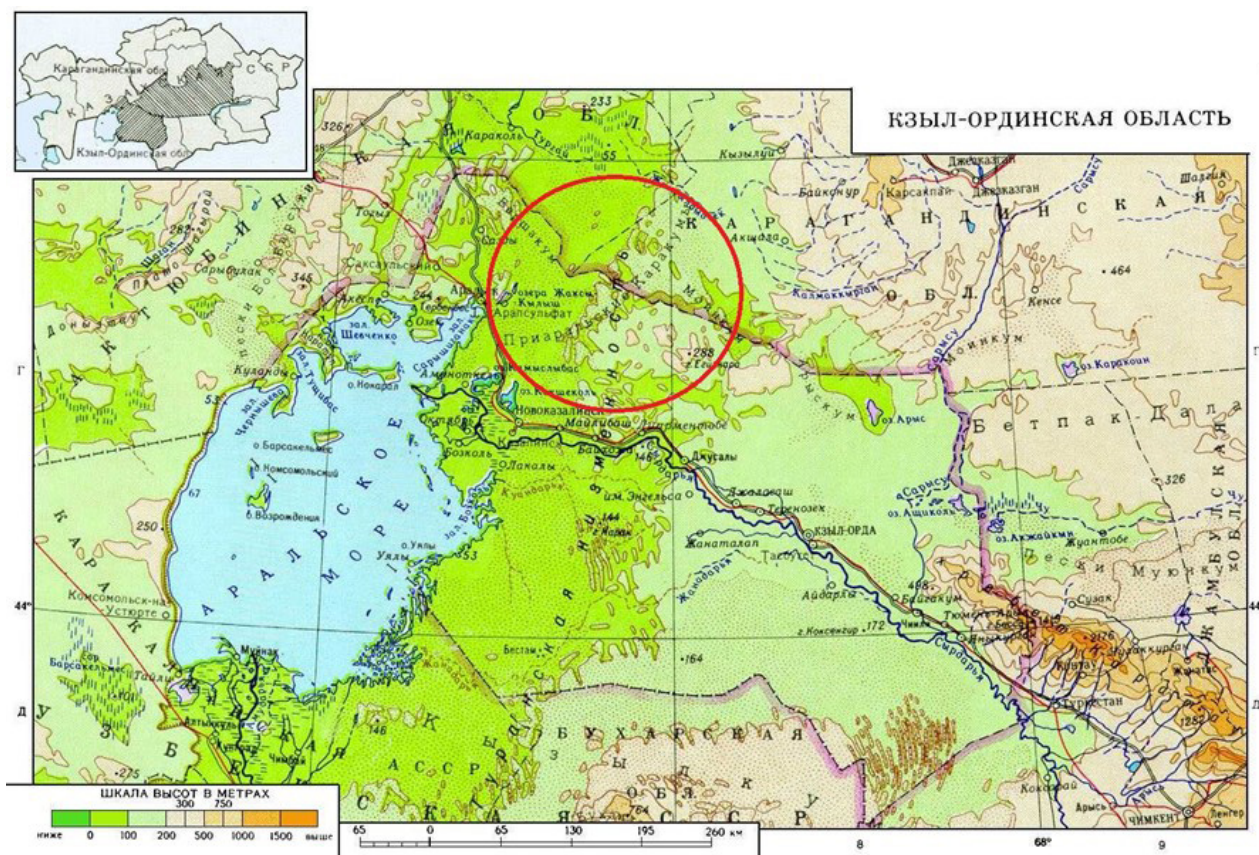
Тас дәуірлерінде өмір сүрген алғашқы қауым адамдарының ескерткіштерін зерттеу теориялық және практикалық жағынан құнды дүниелер қатарына жатады. Мұндай сауалдарды зерделеуде

археология ғылым саласының алар орны ерекше. Аймақтың тарихи-археологиялық зерттеу жұмыстары ХХ ғасырдың ортасынан бастап біршама қарқынды түрде дами бастады. Олардың көпшілігі мақала, ғылыми есеп, тезис түрінде ғана. Археологтардың бұл мәселеге қатысты географ, геолог, т.б. мамандармен бірлесе жасаған еңбектері де сирек ұшырасады. Дегенмен олардың барлығы осы еңбекте жүйеленіп, жаңа ашылған археологиялық нысандар негізінде деректемелік қоры одан сайын толықтырылып Солтүстік–Шығыс Арал маңы кейінгі тас дәуірі ескерткіштері геоархеологиялық тұрғыдан тұңғыш рет жобалық деңгейде зерттелініп отыр.

Аймақтың сипаттамасы

Географиялық тұрғыдан өзіндік ерекшеліктері бар Солтүстік Арал маңы тарихи-мәдени процестерді түсінуде үлкен маңызға ие. Себебі бұл өңір шөлейттермен қоршалған классикалық дала аймағы ретінде белгілі аймақ болып табылады. Тас дәуірінде кезеңдерінде осы өңірде адам өмірі мен олардың тіршілігін қамтамасыз ету жүйелерін құру үшін мейлінше қолайлы табиғи және тарихи жағдайлар орын алды. Осы жұмыста біз алдыңғы зерттеушілер сипаттаған және ішінара жарияланған аймақ ескерткіштері туралы мәліметтер базасын құруды қажет деп таптық. Бұл материалдар физикалық тұрғыдан сақталмаса да, бір жағынан негізгі базалық, екінші жағынан Арал маңындағы голоцен кезеңіндегі мәдениеттер туралы заманауи түсініктерді толықтыратын мәдени кешендер болып табылады (Сур.1).

Арал теңізінің солтүстігі құрамына шығыстан батысқа қарай – Арал маңындағы Қарақұм шөлі, Кіші және Үлкен Борсық құмдары кіреді. Батыста

Сур.1. Зерттеу аймағы: Солтүстік-Шығыс Арал маңы, Қарақұмы, Қызылорда облысы
(Большая советская энциклопедия. — М.: Советская энциклопедия. 1969—1978.)

Fig.1. Research area: north-east Aral region, Karakum, Kyzylorda region
(The Great Soviet Encyclopedia. - M.: Soviet Encyclopedia. 1969-1978.)

Арал маңы Мұғалжар тау бөктерімен және Үстіртпен шектесе, солтүстігінде Торғай үстіртінің оңтүстігіне дейін жетеді, шығысында Сарыарқамен, оңтүстігінде Сырдария өзенімен шектеседі. Солтүстік Арал маңы – Торғай үстірті мен Тұран жазығын қамтитын Тұран ойпатының үлкен бөлігін қамтиды.

Арал маңы мен Сырдарияның төменгі ағысынан шығысында орналасқан Шиелі ауданының Тартоғай станциясынан (Қызылордан оңтүстікке қарай 70-75 км) батысқа қарай-теңізге дейінгі аралықта Сырдария өзенінің кең атырау жазығы жайылған. Ондағы биіктік Тартоғай маңында 140-тан басталып 151 метрге дейін

өзгереді, батысқа қарай 100 метрге дейін, ал Жосалы станциясынан теңіз жағалауына дейін 55 метрге дейін төмендейді. Үлкен аллювиалды-атырау жазығының шеңберінде бір-бірімен араласып кеткен әртүрлі кезеңге жататын бірнеше дельталық жүйелері ерекшеленеді. Бұл жүйелер Іңкәрдария, Жаңадария, Ескідариялық және Қуандария арналарына тиесілі. Салалық арналардың бойында қуатты аккумулятивтік жағалау жарлары байқалады. Арналардың аралығындағы кеңістік күрделі эрозиялы – аккумулятивті жер бедерімен ерекшеленеді. Сонымен қатар арналар арасындағы кеңістіктер күрделі эрозиялық-аккумулятивті рельефке

ие. Мұнда Сырдарияның су тасыған кезде пайда болған толқынданған суайрықтар мен кең жазық ойпаттар анық байқалады (Андрианов, 1969). Жазықтардың арасында көптеген жоталы құм учаскелері кездеседі. Атырауының батыс және төменгі бөлігінде құм алқап жайыла түседі. Арал теңізінің шығыс жағалауында, Жаңадария мен Қуаңдария арналарының арасында жоталы құмдардың кең массиві орналасқан. Жазықта ішінара ежелгі жыныстардан қаланған, жеке тұрған биік жоталар кездеседі (Аққыр, Қарақ, Жосалы, Көк-Сеңгір және т.б.). Олар атыраудың жазық бетінен 60-80 метр биік, тік жарлы және әртүрлі оғаш формалы болып келеді (Вайнберг, 1999).

Тарихнамалық шолу

Қарастырылып отырған Солтүстік-Шығыс Арал мен онымен іргелес аудандардағы археологиялық ескерткіштерді зерттеу өткен ғасырлардан бастап қолға алынды. Патшалық Ресей мен кеңестік дәуірде және тәуелсіздік жылдарында осы өңірден жүздеген археологиялық ескерткіштер анықталынып, ғылыми айналымға енді де, өзекті де көкейкесті тақырыптар да қозғалған еді. Сайып келгенде, археологиялық ескерткіштерді зерттеудің ұзын сонар тарихы бар.

Осыған орай Солтүстік-Шығыс Арал маңының кейінгі тас ғасыры қола дәуірі зерттелу тарихына тоқталатын болсақ, қазіргі таңда қолдағы бар деректер аймақтың тас ғасыры мен қола дәуірі туралы алғашқы Түркістан әуесқойлары үйірмесінің шағын хабарламалары бар соның ішінде И.А. Кастаньенің қазіргі Арал ауданы аумағы Сексеуіл кентінің обалары жайлы хабарламалары кездеседі. Кейінгі зерттеулер Арал теңізі, Арал маңы Қарақұмы, Үлкен

Кіші Борсық құмдары, Қызылқұм шөлінде географиялық және биологиялық зерттеулер жүргізіген ғалымдар соның ішінде Б.А. Федорович (Федорович, 1954), А.Н. Формозов (Формозов, 1987), В.М. Смирин (Смирин, 2008), А.Л. Яншин (Яншин, 1953: 643), С.Е. Максимов (Максимов, 1944) Л.С. Гликман, А.Н. Мелентьев (Гликман, Мелентьев, 1968) сияқты ғалымдардың еңбектеріндегі тұрақтар жайлы хабарламаларды қамтыды.

Ескерткіштердің беткі қабатынан жиналып алынған тас құралдар кешені археолог ғалымдар соның ішінде тас дәуірін зерттеген П.С. Назаров (Назаров, 1907), И.А. Кастанье (Кастанье, 1910), А.А. Спицын (Спицын, 1930), А.А. Формозов (Формозов, 1945), С.П. Толстов (Толстов, 1948), А.В. Виноградов (Виноградов, 1957), М.А. Итинаның (Итина, 1951) ғылыми мақалаларында кездеседі. Кешенді зерттеулері мен деректері бар Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясының тас ғасыры отрядын басқарған А. Виноградовтың 1955 ж. Солтүстік Арал маңынан келген географтардың хабарламаларына және өзінің диссертациялық жұмысының аясында Арал ауданы шағын зерттеу барлау жұмыстарын неолит, энеолит және қола дәуірі ескерткіштерін зерттеуге негізделген (Виноградов, 1955; 1959; 1981). Хорезм экспедициясының Шығыс Арал маңында 1958 ж. жүргізген зерттеулер арқасында Жалпақ, Аймора, Талас тұрақтары және 1963-1973 жж. қола дәуірінің Суықбет, Баян, Тас т.б. ескерткіштері ашылып зерттелді. Хорезм экспедициясының еңбектері 1960 ж. жарық көрген «Археологическая карта Казахстана» атты ғылыми жинағына енгізілді (Археологическая карта Казахстана, 1960). Тәуелсіздік

жылдары Солтүстік-Шығыс Арал маңында тек шағын барлау тобы зерттеу жұмыстарын жүргізді, оған себеп Арал теңізінің тартылуы жағалуын зерттеу барысында халықаралық жобалар мен зерттеу бірнеше шағын зерттеулер жүргізіп шағын ғылыми мақалалары жарық көріп ескерткіштер туралы мәліметтер мен Қызылорда облысының ескерткіштер жинағына А.П. Деревянко және Ж.Қ. Таймағамбетов (Таймағамбетов, 2011:41), К.М. Байпаков (Байпаков және т.б авторлар, 2004: 236-354), О.А. Артюхова (Артюхова, 2001), Т.Б. Мамиров (Мамиров, 2007), Ж.К. Курманкулов (Курманкулов, 2007), Г.Ахатов (Ахатов, 2007), Ә.Ә. Тәжекеев (Тәжекеев, 2010), Г.Т. Исаков (Исаков, 2006) С.К. Ишанғали, В.К. Мерц, Ж.Л. Бонора (Ишанғали, Мерц, Бонора, 2012) т.б авторлығымен енгізілген болатын.

Арал аймағының тас ғасыры ескерткіштерін зерттеулері барысында ғылыми мақалалар және құнды материалдар ғылыми айналымға енгізілді (Rakhimzhanova, 2025, Тәжекеев, 2025).

Материалдар мен әдістер

Ғылыми мақаланы жазу барысында, Қызылорда облысы Арал және Қазалы ауданы археологиялық және этнографиялық барлау жұмыстарын жүргізу барысында, жаңа ескерткіштер тізімге алынып жер атауларына қатысты құнды деректер алынды.

- Далалық зерттеулер барысында ашылған нысандардың географиялық координаттары картаға түсіріліп, маршруттары сызылды, фото-фиксация және ескерткіштердің әуеден суретке түсіру үшін DJI mavic 3 ұшқышсыз ұшу аппараты қолданылды (Сур. 2).

- Аймақтың табиғи ерекшеліктерін

Сур. 2. Сарой тас дәуірінің тұрағы маңы әуеден көрінісі. 2025 ж.
(Советская топокарта и Google планета земля қосымшасы)

Fig.2. Aerial view of the Saroy stone age parking territory. 2025.
(Soviet map and Google Planet earth application)

Сур.3. Акиын қыстағының маңындағы тас дәуірінің ескерткіштері. 2025 ж.

(Советская топокарта и Google планета земля қосымшасы)

Fig.3. Monuments of the Stone Age near the Akiyn wintering place. 2025.

(Soviet map and Google Planet earth application)

ескере отырып, үрлемелі құмдардың жылжуынан ашылған тұрақтар мен қоныстардың бетінен қыш ыдыстар сынықтары және тас құралдар әртүрлі секторға бөлініп жинақталып алынды.

- Барлау жұмыстары барысында жаңадан ашылған ескерткіштердің жергілікті халықтан жер атаулары, жергілікті мекендеген халықтың рулары, шөп атаулары, құрылыс салу өнері жайлы толықтай мәліметтер ғылыми мақаланы жазу барысында этнография ғылымында қалыптасқан далалық зерттеулер жүргізу, суретке - фотоға түсіру сұрақ жауап арқылы дерек алу әдістері қолданылды.

- Картографиялау жұмыстары барысында әр ескерткіштің географиялық координттары алынып ашық қол жетімділіктегі географиялық карта нұсқасы қолданылды (Сур. 3).

- Қызылорда облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі коммуналдық мемлекеттік мекемесінң қорына жаңадан ашылған

ескерткіштердің есептік карточкасы және төлқұжаты дайындалуда.

Нәтиже мен талқылау

Солтүстік-Шығыс Арал маңы тас ғасыры ескерткіштері туралы ақпараттар жазба және археологиялық қазба материалдарынан тұрады. Жазба деректемелерге тақырыпқа қатысты түрлі ғылым салаларын қамтыған, ғылыми есеп, сызба, картографиялық материалдар, т.б. жатса, археологиялық қазба материалдарына тас дәуірі ескерткіштерінен алынған еңбек құралдары, музей топтамалары, жәдігерлер, т.б. жатады. Сонда да болса оларды топтастырып, келесідей шағын топтарға біріктіруге болады:

Археологиялық (әр жылдардағы ғылыми есептер, естеліктер, сызбалар, т.б.): а) 1946-1991 жж. Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы материалдары; 2004-2009 жж. Шірік Рабат археологиялық экспедициясы мәліметтері; 2011-

2017 жж. Жанкент археологиялық экспедициясының зерттеулері; ә) авторлар тарапынан 2018-2025 жж. аралығында ГАЗ (ГИС) технологиясын пайдалану арқылы жүргізген барлау жұмыстары кезінде жинақталаған материалдар коллекциялары және өзінің қатысумен ашылған археологиялық ескерткіштер туралы мағлұматтар жиынтығы;

Архивтік: а) Ресей Федерациясы Мәскеу қаласындағы Н.Н. Миклухо-Маклай атындағы Этнология және антропология Институттың қорындағы Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының материалдары; ә) Санкт-Петербург қаласы РГА ММТИ архив қоры (жеке қорлар, т.б.); б) Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтындағы архивтік қоры; в) Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің Археология және этнография ғылыми орталығындағы тақырыпқа қатысты ғылыми есептер қаралды;

Музейлік: а) Мәскеудегі мемлекеттік Шығыс халықтарының музейі қорларындағы тас құралдар және қыш ыдыстар топтамалары (қор бөлімінде сақталған, экспозицияға қойылған, т.б.); ә) Алматы қаласындағы ҚР Орталық мемлекеттік музейіндегі жәдігерлер; б) Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейіндегі Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясының әр кезеңде өткізген археологиялық топтамалары; в) Арал және Қазалы аудандық өлкетану музейінің қорында сақталған саны 1000 шақты кездейсоқ табылған, жергілікті тұрғындар өткізген тас құралдар мен қыш ыдыстар сынықтары.

Сонымен қатар, Солтүстік Арал маңы Қосаман, Құмсай, Арал маңы Қарақұмы, Тапа, Шәкен,

Шөміш ауылдарына автордың қатысумен барлау жұмыстары барысында табылған жәдігерлермен жергілікті өлкетанушылар жеке коллекцияларында сақталған қыш ыдыс, тас құралдар сипаттамасы да диссертациялық жұмыстың деректік қорына кіреді.

Қызылорда облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі коммуналдық мемлекеттік мекемесінің мәліметтері. Атап айтқанда жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізімінде 10 нысан кейінгі тас ғасыры мен қола дәуірінің ескерткіштеріретінде белгіленген. Олардың ішіндегі Алтықұдық, Сексеуіл, Арал тұрақтары, Құмсай және тағы басқаларына шартты атаулар берілген;

Авторлардың ел арасынан жинаған мәліметтері (АЕЖМ): авторлар Қызылорда облысы Қазалы ауданындағы Шәкен ауылдық округі Тапа ауылы тұрғыны Жұмабаев Аманжол жеке топтамасын деректік қорға кіргізіп отыр. Ол азаматтың қоры 1960 жылдан бері қалыптасқандығымен ерекшеленеді. Жинақталған жеке дербес коллекцияларыбұрын жарияланбаған. Топтамадағы негізгі бұйымдар тас пен қыш ыдыстар. Оларға салыстырмалы-тарихи талдау жасалынып, бұйымдар туралы ақпараттар диссертациялық жұмысқа енгізілді.

Қорытынды

2024-2025 жылдың Ә.Х. Марғұлан институтының Арал маңының тас ғасыры отряды басшысы тарих ғылымдарының кандидаты С. Рахимжанованың бастамасымен Қызылорда облысы Арал және Қазалы ауданындар аумағынан жаңадан тас ғасырының ескерткіштері ашылып

зерттелді. Солардың ішіндегі Арал ауданы аумағынан Аймен, Жантлес, Сарышоқы Сазды топтары, Сексеуіл станциясының маңынан бұрынан ашылған ескерткіштерге қайта мониторинг жүргізілді. Қазалы ауданы аумағынан Шәкен Шилі ауылдары маңынан Ақиын, Шилі, Сарыой т.б ескерткіштер ашылып зерттелді. Жоба аясында музей қоры, архив деректері және жеке адамдар қолынан тас құралдары коллекциясы алынып зерттелді. Жоба аясында Арал аймағының ежелгі тарихына қатысты құнды материалдар және жаңа ескерткіштер ашылып зерттелді. Қазіргі таңда Арал аймағының ежелгі дәуір ескерткіштері жайлы хабарламалары толықтай зерттелу нәтижесінде жеткілікті деңгейдегі деректану базасы құрылып, далалық археологиялық барлау жұмыстары барысында

ескерткіштердің беткі қабатынан алынған материалдарды өңдеу және талдау саралау жұмыстары зертханада жүргізілетін болады.

Өзіндік бір тарихи-географиялық ауданға жататын Солтүстік-Шығыс Арал төңірегіндегі археологиялық кешендердің хроностратиграфия сауалдарын шешуде орасан зор маңызға ие бола алады. Солтүстік-Шығыс Арал төңірегіндегі археологиялық кешендер кезеңдестірілуі осындағы мыңж. бойы қалыптасқан заттай мәдениеттің дамуымен тығыз байланысты. Тас инвентарына жасалынған морфо-типологиялық талдау мен археологиялық жұрт-орындар кезеңдестірілуінің сызбасын қарастырған кезде зерттелініп отырған аймақтың іргелес немесе көршілес өңірлермен тарихи-генетикалық байланысы бар екендігін ескерген жөн.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026 жж. арналған гранттық қаржыландыру шеңберінде, ЖТН АР22788840 «Шығыс Арал маңы тас дәуірінің ескерткіштерін археологиялық зерттеу» жобасы аясында жазылды.

Әдебиет

1. Андрианов Б.В., 1969. Древние оросительные системы Приаралья (в связи с историей возникновения и развития орошаемого земледелия). М.: Наука. 253 с.
2. Археологическая карта Казахстана, 1960. Реестр Алма-Ата, Изд-во АН КазССР. 450 с.
3. Байпаков К.М., Бороффко Н., Савельева Т.В. и др., 2004. Итоги археологических исследований по проекту INTAS "CLIMAN" // Известия НАН РК. Серия общ.наук. № 1. С. 236- 254.
4. Вайнберг Б.И., 1999. Этнография Турана в древности. М.: Восточная литература. 353 с.
5. Виноградов А.В., Кузьмина Е.Е., Смирин В.М., 1973. Новые первобытные памятники в Северо-Восточном Приаралье // Сборник проблемы археологии Урала Сибири. М.: Наука. С. 85-103.
6. Виноградов А.В., 1959. Археологическая разведка в районе Аральска –Саксаульской в 1955 г. // труды ИИАЭ АН КазССР. Т. 7. С. 76-81.
7. Виноградов А.В., 1981. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. // ТХАЭЭ. Т. XIII. М. 176 с.
8. Гликман Л.С., Мелентьев А.Н., 1968. Стоянка эпохи бронзы у станицы Саксаульской // Краткие сообщения института Археологии. Выпуск 114. С.65-68.
9. Деревянко А.П., Таймагамбетов Ж.К. и др., 1999. Палеолитическое местонахождение северного побережья Аральского моря // Проблемы археологии, этнографии, антропологии

Сибири и сопраделных территорий. Т. 5. Новосибирск. С.45-49.

10. Исаков Г.Т., 2005. Каменная индустрия Мугоджар и Северного Приаралья в мезолите–энеолите. Автореферат дисс... на соискание ученой степени канд. истор. наук: 07.00.06. А. 30 с.

11. Итина М.А., 1977. История степных племен Южного Приаралья (II – начало I тыс. до н.э. // ТХАЭ. Т. X. М. 240 с.

12. Ишангали С.К., Мерц В.К., Бонора Ж.Л., 2012. Исследования каменному веку Северного Приаралья. // Материалы международной научной конференции «Кадырбаеские чтения – 2012». Актобе, 2012. С.37-41.

13. Курманкулов Ж., Байпаков К.М. Елеуов М., 2007. Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Кызылординская область. Алматы: Аруна Аруна. 376 с.

14. Қартаева Т.Е., 2015. Сыр өңірінің дәстүрлі этногеографиясы. Алматы: Арыс. 448 б.

15. Максимов С.Е., 1944. Находка палеолита в районе Аральского моря // Ученые записки Ленинградского университета. Серия геология. – 1944. – Вып II. – С.167-168.

16. Мамиров Т.Б., 2007. Памятник Шелги-Загем // Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Кызылординская область. Алматы. 376 с.

17. Назаров П.С., 1907. Протоколы заседаний и сообщения членов туркестанского кружка любителей археологии. Год одиннадцатый (1 января 1906–1 января 1907). Ташкент. 48 с.

18. Смирин В. М., 2008. Портреты степных зверей Европы и Северной Азии. М.: Центр охраны дикой природы. 92 с

19. Спицын А.А., 1930. Древности Средней Азии // Архив ЛОИМК. Рукопись №33.

20. Тажекеев А., 2010. История освоения Юго-восточного Приаралья с древнейших времен до конца I тысячелетия до н.э. дисс. ...канд. истор. наук: 07.00.06. М.: ИЭА РАН. 184 с.

21. Тәжекеев Ә.Ә., Құрманиязов Ы.С., Рахимжанова С.Ж., Чеха А.М., 2025. Полевой дневник А.В.Виноградова как источник изучения памятников каменного века Северо-Восточного Приаралья (Казахстан) // Археология Казахстана. №1 (27). С. 67-87.

22. Толстов С.П., 1948. По следам Древнехорезмийской цивилизации. М.: Соцэкгиз. 212 с.

23. Федорович Б.А., 1954. Лик пустыни. М.: Мол. гвардия. 368 с.

24. Формозов А. А., 1945. Об открытии кельтеминарской культуры в Казахстане // Вестник Казахстанского Филиала АН СССР. № 2. С. 6-8.

25. Формозов А.А., 1949. Кельтеминарская культура в Западном Казахстане // КСИИМК. Вып. XXV. М.-Л. С. 49-58.

26. Формозов А.Н., 1987. Животный мир Казахстана. М.: Наука. 140 с.

27. Яншин А.Л., 1953. Геология Северного Приаралья М. Московское Общество Испытателей Природы. 736 с.

28. Rakhimzhanova Saule Zh., Tusheva Yelena K., Aminova Rimma N., Kurmaniyazov Yslam S., Akkoshkarova Zhanna T., 2025. Genèse des sites néolithiques de la région de la Mer d'Aral // L'Anthropologie. Volume 129, Issue 2. <https://doi.org/10.1016/j.anthro.2025.103369>

References

1. Andrianov B.V., 1969. Drevniye orositel'nyye sistemy Priaral'ya (v svzi s istoriyey vozniknoveniya i razvitiya oroshayemogo zemledeliya) [Ancient irrigation systems of the Aral region (in connection with the history of the emergence and development of irrigated agriculture)]. М.: Nauka. 253 p. [in Russian]

2. Arkheologicheskaya karta Kazakhstana [Archaeological map of Kazakhstan], 1960. Reyestr Alma-Ata, Izd-vo AN KazSSR. 450 p. [in Russian]

3. Baypakov K.M., Boroffko N., Savelyeva T.V. i dr., 2004. Itogi arkheologicheskikh issledovaniy po proyektu INTAS "CLIMAN" [Results of archaeological research on the INTAS "CLIMAN" project] // Izvestiya NAN RK. Seriya obshch.nauk. № 1. Pp. 236-254. [in Russian]

4. Vaynberg B.I., 1999. Etnografiya Turana v drevnosti [Ethnography of Turan in antiquity]. M.: Vostochnaya literatura. 353 p. [In Russian].
5. Vinogradov A.V., Kuzymina E.E., Smirin V.M., 1973. Novyye pervobytnyye pamyatniki v Severo-Vostochnom Priaralye [New primitive monuments in the North-Eastern Aral region] // Sbornik problemy arkheologii Urala Sibiri. M.: Nauka. Pp. 85-103. [in Russian]
6. Vinogradov A.V., 1959. Arkheologicheskaya razvedka v rayone Aralska –Saksaulskoy v 1955 g. [Archaeological exploration in the Aralsk-Saksaul region in 1955] // Trudy IIAE AN KazSSR. Vol. 7. Pp. 76-81. [in Russian]
7. Vinogradov A.V., 1981. Drevniye okhotniki i rybolovy Sredneaziatskogo mezhdurechya [Ancient hunters and fishermen of the Central Asian interfluve] // TKHAE. Vol. XIII. M. 176 p. [in Russian]
8. Glikman L.S., Melentyev A.N., 1968. Stoyanka epokhi bronzy u stanitsy Saksaulskoy [Bronze Age site near the village of Saksaul] // Kratkiye sobshcheniya instituta Arkheologii., Vypusk 114. Pp.65-68. [in Russian]
9. Derevyanko A.P., Taymagambetov Zh.K. i dr., 1999. Paleoliticheskiye mestonakhozhdeniye severnogo poberezhya Aralskogo morya [Paleolithic locations of the northern coast of the Aral Sea] // Problemy arkheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopradelnykh territoriy. Vol. 5. Novosibirsk. Pp.45-49. [in Russian]
10. Isakov G.T., 2005. Kamennaya industriya Mugodzhar i Severnogo Priaralya v mezolite-eneolite [Stone industry of Mugodzhar and the Northern Aral Sea region in the Mesolithic-Eneolithic]. Avtoreferat diss... na soiskaniye uchenoy stepeni kand. istor. nauk: 07.00.06. A. 30 p. [in Russian]
11. Itina M.A., 1977. Istoriya stepnykh plemen Yuzhnogo Priaralya (II – nachalo I tys. do n.e.) [History of the steppe tribes of the Southern Aral Sea region (the 2nd - beginning of the 1st millennium BC)] // TKHAE. Vol. X. M. 240 p. [in Russian].
12. Ishangali S.K., Merts V.K., Bonora Zh.L., 2012. Issledovaniya kamennomu veku Severnogo Priaralya [Research into the Stone Age of the Northern Aral Sea region] // Materials of the international scientific conference “Kadyrbay Readings – 2012”. Pp.37-41. [in Russian]
13. Kurmankulov Zh., Baypakov K.M., Yeleuov M., 2007. Svod pamyatnikov istorii i kultury Respubliki Kazakhstan. Kyzylordinskaya oblast. [Code of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Kyzylorda region]. Almaty: Aruna Aruna. 376 p. [in Russian]
14. Qartaeva T.E., 2015. Syr onirinin dasturli etnogeografiyas [Traditional ethnogeography of the Syr region]. Almaty: Arys. 448 p. [in Kazakh]
15. Maksimov S.E., 1944. Nakhodka paleolita v rayone Aralskogo morya [Paleolithic find in the Aral Sea region] // Uchenyye zapiski Leningradskogo universiteta. Seriya geologiya. Issue II. Pp.167-168. [in Russian]
16. Mamirov T.B., 2007. Pamyatnik Shelgi-Zagem [Monument to Shelgi-Zagem] // Svod pamyatnikov istorii i kultury Respubliki Kazakhstan. Kyzylordinskaya oblast. Almaty. 376 p. [In Russian].
17. Nazarov P.S., 1907. Protokoly zasedaniy i soobshcheniya chlenov turkestanskogo kruzhka lyubiteley arkheologii. God odinnadtsatyy (1 yanvarya 1906–1 yanvarya 1907) [Minutes of meetings and reports of members of the Turkestan circle of archeology enthusiasts. Year eleventh (January 1, 1906 – January 1, 1907).]. Tashkent. 48 p. [in Russian]
18. Smirin V. M., 2008. Portrety stepnykh zverey Yevropy i Severnoy Azii [Portraits of steppe animals of Europe and Northern Asia]. M. : Tsentr okhrany dikoy prirody. 92 p. [in Russian]
19. Spitsyn A.A., 1930. Drevnosti Sredney Azii [Antiquities of Central Asia] // LOYIMK Archive. Manuscript No. 33. [in Russian]
20. Tazhekeev A., 2010. Istoriya osvoyeniya Yugo-vostochnogo Priaralya s drevneyshikh vremen do kontsa I tysyacheletiya do n.e. [History of the development of the South-Eastern Aral Sea region

from ancient times to the end of the 1st millennium BC]. Diss. Cand. of History: 07.00.06. M.: IEA RAS. 184 p. [in Russian]

21. Tazhekeev A.A., Qurmaniyazov Y.S., Rakhimzhanova S.Zh., Cheha A.M., 2025. Polevoj dnevnik A.V.Vinogradova kak istochnik izucheniya pamyatnikov kamennogo veka Severo-Vostochnogo Priaralya (Kazakhstan) [A.V.Vinogradov's Field diary as a Source for studying Stone Age Monuments in the Northeastern Aral Sea Region (Kazakhstan)] // Kazakhstan Archeology. №1 (27). Pp. 67-87. [in Russian]

22. Tolstov S.P., 1948. Po sledam drevnikh khorezmskiy tsivilizatsiy [In the footsteps of ancient Khorezm civilizations] M. 212 p. [in Russian]

23. Fedorovich B.A., 1954. Lik pustyni. [Face of the Desert] M.: Mol. Guard. 368 p. [in Russian]

24. Formozov A. A., 1945. Ob otkrytii kelteminarskoy kultury v Kazakhstane [On the discovery of the Kelteminar culture in Kazakhstan] // Vestnik Kazakhstanskogo Filiala AN SSSR. № 2. Pp. 6-8. [in Russian]

25. Formozov A.A., 1949. Kelteminarskaya kultura v Zapadnom Kazakhstane [Kelteminar culture in Western Kazakhstan // KSIIIMK] // KSIIIMK. Vyp. KHKHV. M.-L. Pp. 49-58. [in Russian]

26. Formozov A.N., 1987. Zhivotnyy mir Kazakhstana [Animal world of Kazakhstan]. M.: Nauka. 140 p. [in Russian]

27. Yanshin A.L., 1953. Geologiya Severnogo Priaralya [Geology of the Northern Aral Sea region]. M. Moskovskoye Obshchestvo Ispytateley Prirody. 736 p. [in Russian]

28. Rakhimzhanova Saule Zh., Tusheva Yelena K., Aminova Rimma N., Kurmaniyazov Yslam S., Akkoshkarova Zhanna T., 2025. Genèse des sites néolithiques de la région de la Mer d'Aral // L'Anthropologie. Volume 129, Issue 2. <https://doi.org/10.1016/j.anthro.2025.103369> [in French]

***Құрманиязов Ы.¹, Рахимжанова С.²**

¹Қызылординский университет имени Коркыт Ата
Қызылорда, Қазақстан

²Филиал Института археологии имени А.Х. Марғұлана
Астана, Қазақстан

*e-mail: yslam.kurmaniyazov@gmail.com

МОНИТОРИНГ И РЕГИСТРАЦИЯ ПАМЯТНИКОВ КАМЕННОГО ВЕКА СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО ПРИАРАЛЬЯ

Аннотация. В научной статье представлены результаты археологических разведывательных работ в Северо-Восточном Приаралье Аральского и Казалинского районов Кызылординской области в 2024-2025 годах. Среди них рассмотрены ценные данные по истории изучения памятников каменного века в регионе и периоды истории их изучения. В исследовании также рассматривается связь вновь обнаруженных памятников с соседними культурами, в которых они были найдены. Картографирование памятников, обнаруженных в ходе археологических разведывательных работ, материалы, собранные с поверхностного слоя, каменные орудия труда и комплексы керамики позволяют восстановить древнюю историю Приаралья в палеолите, неолите, энеолите, эпохе бронзы и раннего железного века. Члены научно-исследовательской группы изучили материалы, собранные в архивах, музейных собраниях

и частных коллекциях, связанные с историей Кызылординской области. В ходе археологических разведывательных работ проводился мониторинг ранее обнаруженных памятников и учет вновь обнаруженных памятников, которые включались в список историко-культурного наследия.

В настоящее время археологический мониторинг является одной из важнейших задач в системе мер по обеспечению сохранности археологических памятников. В ходе мониторинга и учёта в Приаральском регионе отслеживаются изменения вновь выявленных объектов, их состояние, например, наступление повреждений или разрушений по естественным или техногенным причинам.

Ключевые слова: история, археология, Приаралье, Сырдарья, памятник, стоянка, поселение, каменные орудия.

Для цитирования: Курманиязов Ы., Рахимжанова С. Мониторинг и регистрация памятников каменного века Северо-Восточного Приаралья // Мәдени мұра. 2025. № 3(110). 19-31 с. (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.02>

***Kurmaniyazov Y. ¹, Rakhimzhanova S. ²**

¹Kyzylorda University named after Korkyt Ata
Kyzylorda, Kazakhstan

²Branch of the Margulan Institute of Archeology
Astana, Kazakhstan.

*e-mail: yslam.kurmaniyazov@gmail.com

MONITORING AND REGISTRATION OF STONE AGE MONUMENTS IN THE NORTH-EASTERN ARAL SEA REGION

Abstract. The article presents the results of archaeological exploration in the North-Eastern Aral Sea region of the Aral and Kazaly districts of the Kyzylorda region in 2024–2025. The study examines the history of research on Stone Age monuments, their chronological periods, and the dating of newly discovered sites, while also analyzing their connections with neighboring cultures. Mapping the monuments discovered during archaeological exploration works, materials collected from the surface layer, stone tools, and pottery complexes allow us to restore the ancient history of the Aral Sea region to the Paleolithic, Neolithic, Eneolithic, Bronze and Early Iron Ages. The members of the research team studied materials from archives, museum collections, and private collections related to the history of the Kyzylorda region. During archaeological exploration works, monitoring of previously discovered monuments and registration of newly discovered monuments were carried out and included in the list of historical and cultural heritage.

Currently, archaeological monitoring is one of the most important works in the system of measures to ensure the preservation of archaeological

monuments. During monitoring and registration near the Aral Sea, changes in newly discovered objects, their condition, for example, the onset of damage or destruction due to natural or man-made causes, are monitored.

Keywords: History, Archaeology, Aral Sea region, Syr Darya, monument, site, settlement, stone tools.

For citation: Kurmaniyazov Y., Rakhimzhanova S. Monitoring and registration of stone age monuments in the North-Eastern Aral sea region// Madeni mura. 2025. № 3(110). Pp. 19-31 (in Eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.02>

Авторлар туралы мәлімет:

Құрманиязов Ыслам Серікұлы, PhD, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, «Археология және этнография» ғылыми орталығының ғылыми қызметкері, Қызылорда, Қазақстан.

ORCID: 0000-0003-3741-9721

Рахимжанова Сәуле Жангелдіқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты филиалының жетекші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0003-1429-1470

Сведения об авторах:

Курманиязов Ыслам Серикович, PhD, научный сотрудник научного центра «Археологии и этнографии» Кызылординского университета имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан.

ORCID: 0000-0003-3741-9721

Рахимжанова Сауле Жангельдыевна, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Филиала Института археологии имени А.Х. Маргулана, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0003-1429-1470

Information about authors:

Kurmaniyazov Yslam, PhD, researcher at the scientific center «Archaeology and Ethnography» of Kyzylorda University named after Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-3741-9721

Rakhimzhanova Saule, candidate of historical sciences, leading researcher of the Branch of the Institute of Archaeology named after A.Kh. Margulan, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-1429-1470

Moldakhmet A.

National Museum of the Republic of Kazakhstan

Astana, Kazakhstan

e-mail: arhadkz@mail.ru

THE PROBLEM OF IDENTIFYING THE CITIES OF ESHNAS AND ORNAS WITH THE MEDIEVAL CITY OF ASANAS AND THE HISTORY OF ITS STUDY

Abstract. The article highlights that the lower reaches of the Syr Darya, from the early and medieval periods to the present day, have served as a foundation for historical and cultural processes, being the ancestral homeland of nomadic and semi-sedentary peoples during the Golden Horde era and within the Kazakh Khanate.

The aim is to comprehensively study the location, historical and cultural significance, and developmental dynamics of ancient settlements in the lower Syr Darya, including the city of Eshnas (or Ornas), which is frequently mentioned in written sources.

The article employs methods of historical-comparative analysis, systematization of archaeological data, examination of toponymic materials, and interdisciplinary comparison of textual evidence.

Although archaeological surveys have not yet made it possible to determine the exact location of the ancient city of Eshnas (or Ornas), the structural features of several monuments along the Syr Darya and the discovered material evidence indicate that these settlements were major trade, economic, and cultural centers.

While the precise location of Eshnas (or Ornas) remains unresolved, archaeological and historical studies underscore the importance of further research in this direction.

Keywords: Syr Darya, channel, Zhanadarya, Eshnas, Ornas, Asanas, medieval, alternative, exploration, excavation.

For citation: Moldakhmet A. The problem of identifying the cities of Eshnas and Ornas with the medieval city of Asanas and the history of its study// Madeni mura. 2025. № 3(110). Pp. 32-41 (in Eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.03>

Introduction

The Kazakh section of the Syr Darya River, which forms the source of its lower course, branches off from the Asanas core and then flows into the Aral Sea through clay plains cut by several channels. This area resembles a giant triangle, stretching

over more than 400 kilometers from east to west and 200–250 kilometers from north to south. Four ancient, medieval, and modern canals diverge from the lower Syr Darya: Inkardarya, Zhanadarya, Kuvandarya, and Eskidarya. These channels radiate

southward from the Syr Darya near the city of Kyzylorda.

The lower Syr Darya is a region where diverse cultures have long interacted. Situated at the crossroads of caravan routes and migration processes, it was inhabited by various peoples. S. P. Tolstov described the lower reaches of the two great rivers of Central Asia as “the confluence of insular ethnogenesis” (Baipakov, 2014).

Archaeological research in the lower Syr Darya began in the second half of the nineteenth century with the annexation of Kazakhstan to the Russian Empire. Extensive studies were carried out during the Soviet period, and a new stage in the exploration of the region’s ancient culture was marked in 2004 with the launch of the Cultural Heritage program.

Excavations were conducted in many settlements along the ancient channels of the Syr Darya, yielding significant historical materials that were collected, processed, and analyzed. Despite the scarcity of written sources, the region is of great importance for the historical landscape and raises numerous scholarly questions. Cities, as integral parts of human society, through their material remains (buildings, streets, fortresses, tools, and household items), provide insights not only into material culture but also into social structures, internal processes, and spiritual life.

One of the most pressing and relevant tasks in the history and archaeology of the lower Syr Darya is to determine the precise location of its ancient cities—particularly the city of Ornas (also known as Asanas). This includes studying its structure in detail, identifying its historical names and key periods, and introducing these findings into academic circulation. Yet, it remains a mystery where this city was located and in which historical periods it flourished. Therefore, historical-comparative analyses

of previous research and scholarly interpretations are essential.

Materials and research methods

In preparing this article, a comprehensive and multifaceted system of scientific methods was employed. The nature of the research topic—namely, the study of the peculiarities of the formation of ancient and medieval civilizations in the lower reaches of the Syr Darya—necessitated the use of diverse sources and interdisciplinary analysis.

The research materials comprised several groups of sources. First, medieval written accounts, including the works of Arab-Persian geographers and historians, provided valuable information on the ancient city of Eshnas (Ornas) and other settlements in the region. Second, archaeological survey and excavation materials collected over the past century were carefully examined. These findings helped to identify urban layouts, settlement systems, economic structures, and cultural interactions in the lower Syr Darya. Third, natural and geographical data were analyzed, such as evidence of riverbed shifts, landscape features, and areas suitable for agriculture and pastoralism. Additionally, comparative data from archaeological sites in neighboring regions were employed to ensure a broader contextual understanding.

The research methods were applied in several directions. First, the historical-geographical method was prioritized, allowing for the study of natural conditions in the Syr Darya’s lower course, including its hydrological system, soil composition, and ecological resources. These factors were shown to have played a crucial role in human settlement, the development of socio-economic systems, and the rise of urban centers. Consideration from a historical-geographical perspective also

clarified the logic of the Silk Road's passage through the region and its significance in economic and cultural exchanges.

Second, source-critical and comparative-historical methods were applied. Data on the city of Eshnas (Ornas) recorded in medieval texts were compared with archaeological evidence. This comparison facilitated the verification and clarification of written sources, as well as a deeper reconstruction of urban history. A critical approach to written accounts also made it possible to assess their objectivity and reliability.

Third, archaeological survey and analytical methods played a central role. The results of fieldwork and excavations provided the main empirical foundation of the research. Through archaeological analysis, insights were gained into urban planning, settlement density, subsistence patterns, and cultural interactions in the region.

Fourth, a civilizational and cultural-historical approach was utilized to situate the lower Syr Darya within the broader civilizational context of Central Asia. This approach was effective in tracing interactions between nomadic and sedentary cultures and revealing their socio-economic and spiritual interconnections.

Finally, the comparative-typological method was employed to juxtapose archaeological monuments and descriptions in written sources with parallel materials from other regions. This approach allowed for the identification of regional features of the Syr Darya's urban centers and clarified their role in wider historical and cultural processes.

In sum, the integration of diverse materials and methods enabled a comprehensive analysis of the historical and civilizational processes in the lower Syr Darya. The findings of this study contribute

significantly to reconstructing the cultural and historical development of the region as a whole.

Discussion

The medieval settlement of Asanas is located 48 km southeast of the city of Kyzylorda (Syrdarya district, Kyzylorda region), 8 km west of the village of Aidarly, on the banks of the dried-up ancient Zhanadarya channel (Tazhekeyev, 2022:177–178).

In 1245, Plano Carpini, traveling along the Syr Darya, mentioned the cities of Yankint (Jancint), Barkhin, and Ornas in sequence, noting also the existence of many other unknown towns in the region (Yeleuov, 2003:70). In the thirteenth century, Zhamal Karshi reported that although conditions in the prosperous city were deteriorating, it still hosted a large market, attracting merchants from all sides, and served as the second intellectual center of the Islamic world (History of Kazakhstan in the Persian Gulf, 2005:155).

The Persian historian Rashid al-Din, in his "Jami' al-tawarikh" (Compendium of Chronicles), described Jochi's campaign against Zhent and Yangikent, writing: "... They (Jochi's troops) conquered Ozgent and Barshynkent, and then moved to Ashnas" (Rashid al-Din, 1957:199–200). In 1834, the French historian C. D'Ohsson, drawing on Plano Carpini's account, listed Barshynkent, Zhent, and Asanas among the notable cities of the lower Syr in his work "Genghis Khan and the Mongols: Before the Timurid Empire" (D'Ohsson, 1834:113–114).

Later scholars also contributed to the study of Asanas. P. Lerkh, in "Archaeological Trip to the Turkestan Region in 1867", noted that the inhabitants of Asanas surrendered to the Mongols without resistance (Lerkh, 1870:39). In 1889, V. A. Kallaur surveyed cities in the lower Syr Darya, locating

Uzgent, Barkhalygkent, Eshnas, and Zhent, and equated the remains near the mausoleum of Asanas with the ancient city of Asanas (Kallaur, 1904). V. V. Barthold and Kallaur supported this view, describing the Asanas core and associated mausoleums, and drawing attention to the Mongol conquest of Uzgent, Barchlygkent, and Eshnas between Syganak and Zhend (Pachkalov, 2011:75–77).

E. T. Smirnov, writing in 1896, suggested that Zhent, Barkhaligkent, Uzgent, and Ashnas were located near the Perovsk fortress (modern Kyzylorda) (Smirnov, 1897:12). In 1910, the British historian Emil Bretschneider, in “Asia and Europe in the Middle Ages: a comparative study of Geography and Historical sources of Central and Western Asia in the 13th–17th centuries”, described the Mongol campaigns: “... Chingiz himself went to Bukhara with his main army. After a five-month siege, they destroyed Otyrar, Ozgen, Barshynlygkent, and Ashnas one by one” (Bretschneider, 2018:69).

In the Soviet period, archaeological research intensified. In 1960–1961, the Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition under S. P. Tolstov investigated Asanas (Tolstov, 1962:315). In 1968, N.N. Vakturskaya led excavations west and northwest of the citadel. Ceramic complexes dated to the 12th–14th centuries revealed five construction phases. She concluded that Asanas emerged in the “clay cities” period (9th–11th centuries) and continued to exist until the 15th century (Vakturskaya, 1979:127–133).

Subsequent excavations expanded these findings. In 1989, P. Karataev of the Kyzylorda Pedagogical Institute and the Institute of Archaeology identified two towers built of burnt brick, a brick kiln, and an unknown mausoleum (Mami, 2007:35). In 2002, T. Mami of Korkyt Ata

Kyzylorda State University divided the site’s history into four stages: 1. Kangyu state/Zhetyasar culture (6th century BC–6th century AD); 2. Oghuz state/“clay cities” culture (8th–11th centuries); 3. Turkic period under the Karakhanids, Kipchaks, and Khwarazmshahs (11th–13th centuries); 4. Golden Horde period (13th–15th centuries) (Mami, 2007: 36).

A. Derbisali, in his philological study “Stars of the Kazakh Steppe”, reviewed the works of medieval scholars born in the cities of the lower Syr, including Asanas (Derbisali, 1995). Most recently, in 2020, A. A. Tazhekeyev resumed excavations at Asanas under the auspices of the Department of Culture of Kyzylorda Region. Excavations revealed a residential complex, a gate, and the remains of a burnt-brick tower (Tazhekeyev et al., 2021:142–151).

According to the conclusions of A. Margulan (2011:222), K. Baipakov, and D. Voyakin (2014), the medieval city of Asanas can be identified with Eshnas (Ornas).

Results

The comprehensive examination of both written sources and archaeological data concerning the medieval city of Asanas has made it possible to arrive at several important conclusions. The research demonstrates that Asanas occupied a special place within the urban network of the Lower Syr Darya and played an active role in the broader cultural and civilizational processes of the region.

The earliest references to the city date back to the thirteenth century. In 1245, while traveling along the Syr Darya, the Franciscan envoy Plano Carpini mentioned the cities of Yankint, Barkin, and Ornas, noting that numerous other unnamed towns were also situated in this area. This record provides

a strong basis for identifying the city of Asanas with the settlement referred to in the sources as Ornas or Eshnas. Although Jamal Qarshi, writing in the same period, observed a decline in the city's fortunes, he also described a still-functioning major marketplace and emphasized the city's role as an intellectual center within the Islamic world. These observations indicate that Asanas was not only an economic hub but also a cultural and scholarly center.

Fourteenth-century sources also contain important references. Rashid al-Din, in his "Jami' al-Tawarikh", records that Jochi's armies campaigned against Ashnas after attacking Jand and Barshinkent. This account demonstrates that the city continued to attract political and military attention during the thirteenth and fourteenth centuries. Later, European and Russian scholars—including C. D'Ohsson, P. Lerch, V.A. Kalaur, V.V. Bartold, and E.T. Smirnov—investigated the city's location, assessed its historical significance, and examined its fate during the Mongol invasions. Their conclusions generally associated the urban site with the area surrounding the modern-day mausoleum of Asanas.

Archaeological studies of the site began in earnest during the mid-twentieth century. In 1960–1961, the Khwarazm Archaeological and Ethnographic Expedition, directed by S.P. Tolstov, investigated Asanas as part of its broader program of fieldwork. In 1968, excavations led by N.N. Vakturskaya yielded ceramic assemblages dating to the twelfth through fourteenth centuries and revealed five distinct construction phases. Vakturskaya concluded that the city had originated during the ninth to eleventh centuries and continued to exist until the fifteenth century. These results enabled scholars to trace the city's development through multiple stages.

Later archaeological discoveries enriched this understanding. In 1989, an expedition led by P. Karatayev uncovered remains of towers and kilns constructed of fired brick, shedding light on the city's architectural features. In 2002, T. Mami proposed a four-stage chronology of Asanas: the Zhetyasar cultural horizon (7th century BC–7th century AD), the Oghuz-era "marsh cities" (8th–11th centuries), the Turkic period (11th–13th centuries), and the Golden Horde era (13th–15th centuries). This framework proved valuable for understanding the shifting political and economic role of the city over time.

Most recently, in 2020, a team led by A.A. Tazhekeev resumed excavations at Asanas and discovered remains of a residential complex, a city gate, and the foundations of a brick-built tower. These findings provide fresh evidence of the city's complex urban structure and its role as a regional administrative and economic center.

A comparative analysis of written sources and archaeological data confirms the prevailing scholarly opinion that Asanas corresponds to the medieval cities variously referred to as Eshnas or Ornas. This identification has been supported in the works of A. Margulan, K. Baipakov, and D. Voyakin, among others. By equating the different appellations, researchers have been able to reconstruct a more complete picture of the city's history and its position within the broader network of medieval Syr Darya settlements.

Taken together, the evidence clearly demonstrates that Asanas was one of the major urban, commercial, and cultural centers of the Lower Syr Darya during the Middle Ages. The city's location along important branches of the Silk Road made it a vital link in interregional economic exchanges. Archaeological materials

highlight its developed construction techniques and well-organized economic system, while written accounts underscore its enduring significance as a major intellectual and cultural hub.

In conclusion, the study of Asanas illustrates how the integration of textual evidence and archaeological research contributes to a fuller understanding of Central Asian urban history. The history of Asanas is inseparable from the civilizational development of the Syr Darya basin and reflects the dynamic interplay of trade, politics, and culture that characterized the region across centuries.

Conclusion

The comparative historical analysis of written and archaeological data allows us to draw several important conclusions regarding the localization of the medieval city known in various sources as Ornas, Eshnas, Echnas, Asanas, or Asnas. The multiplicity of names attested in different languages and traditions—ranging from Giovanni da Pian del Carpine's "Ornas" and Jamal Qarshi's "Eshnas" to Rashid al-Din's "Echnas", Derbisaliev's "Asanas", and the Chinese transcription "E-ch-e-n-a-s"—reflects the phonetic adaptation of a single toponym over time, rather than distinct settlements. The evidence points to the existence of one city whose name changed form according to linguistic environment and cultural transmission.

Researchers of different periods have also recorded these variations. P. Lerch, V.A. Kalaur, and V.V. Bartold referred to it as "Echnas", while S.P. Tolstov and N. Vakturskaya preferred "Asnas". M. Eleuov suggested the name "Ornas", and scholars such as A. Margulan, K. Baipakov, T. Mami, and A. Tazhekeev used the form "Asanas". Despite differences in terminology, the consensus view in

scholarship identifies the site of this historical city with the remains of present-day Asanas.

The correlation between the historical descriptions and the geographical features of the Asanas region further strengthens this conclusion. Written sources emphasize its location within the sphere of the Khwarazm state prior to the Golden Horde period, which corresponds with the strategic placement of Asanas along important communication routes in the Syr Darya basin. The toponymic survival of the name "Asanas" in the form of a local watercourse, as well as its continuity in oral tradition, further links the medieval settlement with the present site.

Archaeological excavations conducted at Asanas provide material confirmation of its medieval urban character. Stratigraphic data, architectural remains, and numismatic evidence all demonstrate continuous occupation across several historical periods. These findings align with the information from written sources, confirming that the Asanas site corresponds to the city referred to in medieval texts under various phonetic adaptations. The material record thus substantiates the hypothesis of a single urban center rather than multiple distinct settlements.

It is important to emphasize that phonetic variations such as "Eshnas–Ornas–Asanas" are typical of medieval toponyms transmitted across diverse linguistic and cultural contexts. Transcription into Arabic, Persian, Turkic, Latin, and Chinese inevitably produced distortions, yet the underlying referent remained the same. What may appear as different names are, in fact, linguistic reflections of a single historical toponym adapted by speakers of different regions and languages.

In conclusion, the accumulated evidence demonstrates that the "Ornas

– Eshnas – Echnas – Asanas” of the sources and scholarship is in fact the same urban center: the medieval city of Asanas. Its identification rests on a synthesis of philological comparison, historical geography, and archaeological investigation. This conclusion highlights the importance of interdisciplinary approaches in Central Asian urban studies, where written records, toponymic analysis, and material evidence must be combined to resolve questions of localization.

Thus, the city of Asanas emerges as a significant urban settlement in the history

of medieval Kazakhstan, embodying both continuity of cultural memory and transformation of linguistic forms. The study of its multiple names not only clarifies historical geography but also illustrates the dynamics of cultural contact and exchange across the steppe and oasis worlds. By reconciling divergent historical testimonies with modern archaeological findings, we establish that Asanas was indeed the city referred to under various appellations in the sources—a testament to the complexity of urban history in the Syr Darya region.

Funding source: This article was carried out within the framework of the target program-funding project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, Project No. AP19676962 “Ancient and Medieval Cities of the Karashyk Region”.

References

1. Baypakov K., Voyakin D., 2010. Goroda Vostochnogo Priaralya: Dzhend, Asanas, Barchkent [Cities of the Eastern Aral Sea region: Jend, Asanas, Barchkent] // Promyshlennost' Kazakhstana. № 4. Pp. 96-98. [in Russian]
2. Bartold V.V., 1965. Sochineniya. Raboty po istoricheskoy geografii [Essays. Works on historical Geography]. Vol. III. M.: Nauka. 711 p. [in Russian]
3. Bretshneyder E.V., 2018. Aziya i Evropa v epokhu srednevekovya: sravnitelnye issledovaniya istochnikov po geografii i istorii Tsentralnoy i Zapadnoy Azii XIII–XVII vekov [Asia and Europe in the Middle Ages: Comparative studies of sources on the Geography and History of Central and Western Asia in the 13th and 17th centuries] / Saint-Petersburg : Svoe izdatelstvo. 280 p. [in Russian]
4. Derbisali A., 1995. Qazaq dalasının juldızdary (tarihi – filologiyalıq zertteu) [Stars of the Kazakh steppe (historical and philological study)]. Almaty: Rauan. 111 p. [in Kazakh]
5. D'Ohsson C., 1834. Histoire des mongols [History of Mongols]. 651 p. [in French]
6. Eleuov M., 2003. Plano Karpini men Gilom Rubruktın Qazaqstan arqyly sapary turaly [About the journey of Plano Carpini and Guillaume Rubruck through Kazakhstan] // QazUU habarshysy. Tarih seriyasy. № 4(31). Pp. 69-71. [in Kazakh]
7. Vakturskaya N.N., 1979. Novye dannye o gorodishche Asanas [New data about Asanas settlement] // Etnografiya i arkheologiya Sredney Azii. M. Pp. 127-133. [in Russian]
8. Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh [History of Kazakhstan in Persian sources]. Vol. I. 2005. Almaty: Daik-Press. 416 p. [in Russian]
9. Kallaur V.A., 1904. Drevnie goroda i seleniya (razvaliny) v Perovskom uezde v dolinah peskov Syr–Darii i Yany–Darii [Ancient cities and villages (ruins) in Perovsky district in the valleys of the Syr-Darya and Yana-Darya rivers] // PTKLA. IX. M.: Nauka. [in Russian]
10. Lerkh P., 1870. Arkheologicheskaya poezdka v Turkestanskiy kraj v 1867 godu [Archaeological trip to the Turkestan region in 1867]. SPb. 39 p. [in Russian]
11. Marǵulan A.Kh., 2011. Shygarmalary [Works]. Vol. 9. Almaty: Almaty-Bolashaq baspası. 472

p. [in Russian]

12. Mami T., 2007. Keyingi ortagasyrlardagy Aral onirinin qalalary (XIII-XVIII gg.) [Cities of the Aral Sea Region in the Late Middle Ages (13th-18th centuries)]. Qyzylorda. 252 p. [in Russian]

13. Rashid-ad-din, 1952. Sbornik letopisei [Collection of Chronicles]. Vol. I. M.; L. 220 p. [in Russian]

14. Smirnov E.T., 1897. Drevnosti na srednem i nizhnem techenii r. Syr-Daryi [Antiquities on the middle and lower reaches of the Syr Darya River] // PTKLA. Pp. 1-44. [in Russian]

15. Tazhekeev A.A., Darmanov R.T., Bilalov S.O., Amirgalina G.T., Nazarov A.Z., Sultanzanov Z.K., Kurmaniazov I.S., 2021. Asanas kalashygy turaly zhana derekter [New information about the town of Asanas] // Materials of the International Field Seminar at "the importance of the Great Silk Road and caravan routes of Kazakhstan in the process of urbanization" dedicated to the 75th anniversary of Doctor of historical sciences, professor Madiyar Eleuovich Eleuov. Almaty: Qazaq universiteti. 230 p. [in Kazakh]

16. Tazhekeev A.A., Sultanjanov J.K., Qarabatyrova A.M., 2022. Ortagasyrlyq Syganaq pen Asanas qalalary arasyndagy keruen zhaldary men iri qonystar (zhana zertteuler) [Caravan routes and large settlements between the medieval cities of Syganak and Asanas (new research)] // Al-Farabi atyndagy Qazaq ulttyq universitetinin habarshysy. Tarih seriyasy, №1 (104). Almaty: Qazaq universiteti. 209 p. [in Kazakh]

17. Tolstov S.P., 1962. Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta [Along the ancient deltas of Oxus and Jaxartes]. M: Izdatelstvo vostochnoy literatury. 323 p. [in Kazakh]

Молдахмет А.

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

Астана, Қазақстан

e-mail: arhadkz@mail.ru

ДЕРЕКТЕРДЕГІ «ЭШНАС», «ОРНАС» ҚАЛАЛАРЫ МЕН ОРТАҒАСЫРЛЫҚ АСАНАСТЫҢ БАЛАМАЛАНУ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Аңдатпа. Мақалада Сырдарияның төменгі ағысы ерте және ортағасырлық кезеңдерден бастап қазіргі заманға дейінгі тарихи-мәдени үдерістердің негізгі арқауы ретінде Алтын Орда дәуірі және Қазақ хандығы құрамындағы көшпелі және жартылай отырықшы халықтардың атажұрты болғандығымен ерекшеленеді.

Мақаланың мақсаты – Сырдың төменгі ағысындағы көне қоныстардың, оның ішінде деректерде жиі аталатын Эшнас немесе Орнас қаласының орналасу мәселесін, тарихи-мәдени маңызын және осы өңірдегі өркениет ошақтарының даму динамикасын жан-жақты зерделеу.

Мақалада тарихи-салыстырмалы талдау, археологиялық деректерді жүйелеу, топонимикалық материалдарды қарастыру және жазба деректерді пәнаралық тұрғыдан салыстыру әдістері қолданылды. Археологиялық барлау қазбаларының нәтижелері мен соңғы жүз жылдықтағы зерттеушілердің еңбектері негізгі дереккөз ретінде пайдаланылды.

Археологиялық барлау жұмыстары көне Эшнас немесе Орнас

қаласының нақты орнын анықтауға әлі толық мүмкіндік бермегенімен, Сыр бойындағы бірқатар ескерткіштердің құрылымдық ерекшеліктері мен табылған заттай деректер бұл қоныстардың ірі сауда-экономикалық және мәдени орталық болғанын көрсетеді. Зерттеу барысында жазба деректерде аталатын қала атаулары мен археологиялық ескерткіштердің сәйкестігін анықтау мәселесі қарастырылып, олардың локализациясына қатысты бірнеше ғылыми тұжырымдар ұсынылды.

Эшнас немесе Орнас қаласының нақты орналасқан орнын анықтау мәселесі әлі де толық шешімін таппағанымен, жүргізілген археологиялық және тарихи зерттеулер бұл бағыттағы болашақ ізденістердің маңызды екенін айқындайды. Зерттеу нәтижелері Сырдың төменгі ағысының көне дәуірден қазіргі кезеңге дейінгі тарихи сабақтастығын ашып көрсетеді және Қазақстан тарихындағы мәдени-өркениеттік үрдістерді түсінуге тың серпін береді.

Кілт сөздер: Сырдария, арна, Жаңадраия, Эшнас, Орнас, Асанас, ортағасыр, қала, баламалану, барлау, қазба.

Дәйексөз үшін: Молдахмет А. Деректердегі «Эшнас», «Орнас» қалалары мен ортағасырлық Асанастың баламалану мәселесі және оның зерттелу тарихы// Мәдени мұра. 2025. № 3(110). 32-41 б. (ағылш.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.03>

Молдахмет А.

Национальный музей Республики Казахстан

Астана, Казахстан

e-mail: arhadkz@mail.ru

ПРОБЛЕМА ОТОЖДЕСТВЛЕНИЯ ГОРОДОВ «ЭШНАС», «ОРНАС» СО СРЕДНЕВЕКОВЫМ ГОРОДОМ АСАНАС И ИСТОРИЯ ЕГО ИЗУЧЕНИЯ

Аннотация. В статье рассматривается нижнее течение Сырдарьи как основа историко-культурных процессов с раннего и средневекового периодов до современности, будучи родиной кочевых и полукочевых народов в эпоху Золотой Орды и Казахского ханства.

Цель статьи – всестороннее изучение древних поселений нижнего течения Сырдарьи, в том числе часто упоминаемого в источниках города Эшнас или Орнас, проблемы его локализации, историко-культурного значения и динамики развития очагов цивилизации в данном регионе.

В статье применяются методы историко-сравнительного анализа, систематизации археологических данных, рассмотрения топонимических материалов и междисциплинарного сопоставления письменных источников. В качестве основных источников использованы результаты археологических разведочных раскопок и труды исследователей последнего столетия.

Несмотря на то, что археологические разведки пока не дали возможности точно определить местоположение древнего города Эшнас или Орнас, структурные особенности ряда памятников Приаралья и найденные материальные артефакты показывают, что данные поселения являлись крупными торгово-экономическими и культурными центрами. Рассмотрена проблема соответствия названий городов, упомянутых в письменных источниках, и археологических памятников, а также предложено несколько научных гипотез относительно их локализации.

Вопрос о точном местоположении города Эшнас или Орнас пока окончательно не решен, однако проведенные археологические и исторические исследования показывают важность дальнейших поисков в данном направлении. Полученные результаты раскрывают историческую преемственность нижнего течения Сырдарьи с древних времен до современности и придают новое понимание культурно-цивилизационных процессов в истории Казахстана.

Ключевые слова: Сырдарья, русло, Жангидарья, Эшнас, Орнас, Асанас, средневековье, город, отождествление, разведка, раскопки.

Для цитирования: Молдахмет А. Проблема отождествления городов «Эшнас», «Орнас» со средневековым городом Асанас и история его изучения // Мәдени мұра. 2025. №3(110). С. 32-41 (англ.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.03>

Information about author:

Moldakhmet Arkhad, PhD, Researcher at the Department of Archaeology and Ethnography, Scientific and Methodological Work Service, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-9817-6412

Автор туралы мәлімет:

Молдахмет Архад Айтжанұлы, PhD, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Ғылыми-әдістемелік жұмыстар қызметі Археология және этнография бөлімінің ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-9817-6412

Сведения об авторе:

Молдахмет Архад Айтжанұлы, PhD, Научный сотрудник отдела археологии и этнографии Службы научно-методической работы, Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-9817-6412

Этнология / Ethnology / Этнология

МРНТИ 03.25.

<https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.04>

Атдаев С.

Институт Истории и археологии
Академия наук Туркменистана
Ашхабад, Туркменистан
e-mail: serdar63atdayev@gmail.com

СУДЬБЫ ХАНОВ И СЕРДАРОВ АХАЛА ПОСЛЕ 12 ЯНВАРЯ 1881 Г.

Аннотация. Автор данной работы провел определенную работу по изучению дальнейшей судьбы туркменских ханов и старшин Ахала после падения крепости Гёк-тепе 12 января 1881 г. Участь многих из до сих пор остается неизвестной. Имеющиеся скромные сведения о них малочисленны и обрывочны. Для восстановления этого исторического пробела был использован всевозможный материал того времени: записки, отчеты и газетные статьи, а также фотографии и рисунки. Рассмотрение дальнейшей судьбы глав племен Ахалского оазиса после января 1881 г. представляет собой научную новизну, так как ранее этот вопрос не освещался в туркменской историографии. Главным методом исследования стал антропологический подход, позволивший более ярко представить героев нашего исследования. Критическая оценка и тщательный анализ материала помогли реально осветить судьбу туркменских вождей в сложившейся новой исторической реалии. Осуществляя свою деятельность, согласно требованиям и правилам новой власти, герои претерпели определенные преобразования в своей судьбе, являясь представителями нового миропорядка, установленного на туркменской земле. Часть ханов получила должности помощников приставов в новой администрации Закаспийской области. Многие сердары привлекались в качестве проводников исследовательских экспедиций, направленных вглубь Теджена и Мерва.

Ключевые слова: Закаспийская область, Ахал, административное управление, ханы, сердары, приставства, экспедиции, проводники.

Для цитирования: Атдаев С. Судьбы ханов и сердаров Ахала после 12 января 1881 г. // Мәдени мұра. 2025. № 3(110). С. 42-56 (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.04>

Былые годы вольной жизни,
В степных сраженьях полегли,
И службы мирные заботы,
Рекою мерной потекли.
С. А.

Введение

В документах, описывающих 1-ю и 2-ю Ахалтекинские экспедиции, среди участников сопротивления упоминаются имена огромного количества туркменских ханов и сердаров. Однако после падения крепости Гёк-тепе 12 января 1881 г. участь многих из них осталась неизвестной. Все внимание властей Российской империи было направлено на Теджен и Мерва. После присоединения Мерва в январе 1884 г. на территории новых владений началось организация административного управления, куда активно вовлекались ханы и старшины. Судьба местных глав племен нашла определенное отображение в документации того времени. К сожалению, этого нельзя сказать про Ахалский регион. Если деятельность ханов Ахала была хоть как-то представлена в работах, описывающих события 60-70 гг. XIX в., то после января 1881 г. сведения о них уже носят весьма скромный и обрывочный характер. Автор данной статьи попытался восстановить этот исторический пробел, применяя всевозможную документацию, записки путешественников, военные отчеты и газетные статьи. Определенную пользу сыграли фотографии и рисунки, на которых запечатлены герои данного повествования.

В списке от 14 апреля 1881 г. перечисляются имена поступивших на службу старшин и избранных главами селений Ахалтекинского оазиса (Гродеков, Т.4, 1884: 18). По этой причине автор данной работы не стал повторять указанные фамилии, а постарался проследить дальнейшую судьбу туркменских героев, данные о которых удалось обогатить дополнительной информацией.

Материалы и методы исследования

Научную новизну статьи составляет сама постановка вопроса о судьбе глав племен Ахалского оазиса после января 1881 г. Их дальнейшая жизнь не нашла отражения в историографии туркменской науки. Описание их непростой участи на основе антропологического подхода явилось главной целью данного исследования. Скрупулезный анализ и критическая оценка материала помогли непредвзято взглянуть на участь туркменских вождей в новой исторической реалии. Требования и правила новой власти вносили свои изменения в судьбу наших героев, как и всего туркменского народа в целом.

Анализ и результаты

Многие герои нашего повествования сражались за независимость своей страны и были непосредственными участниками сопротивления в период 1-й и 2-й Ахалтекинских экспедиций, организованных Российской империей. После падения крепости Гёк-тепе 12 января 1881 г. многие ханы и сердары Ахала признали власть российской империи и пошли к ней на службу.

Ханы Ахала:

Аман-Кули-хан. Аман-Кули-хан принадлежал к текинскому колену Бег, проживал в селении Багир (Покорение Ахал-Теке, 1884: 15).

В перечне старшин Ахала от 14 апреля 1881 г. он указан старшиной селения Багир с числом в 70 кибиток (Гродеков, т.4, 1884: 19). В июне 1881 г. вместе с Вепадар-ханом и Куль-Мурат-ханом отправил письмо в Кучан для освобождения текинцев (Присоединение Туркмении, 1960: 537). В 1883 г. в качестве представителя

Рис. 1. Депутация Закаспийской области и Мерва, прибывшая в 1883 г. в Москву на коронацию Александра III. Во втором ряду сидят на возвышении, второй справа – Аман-Кули-хан, третий справа – Вепадар-хан и пятый справа – Махтум-Кули-хан. (Москва. Ателье Ю. Мебиуса, 1883 г.)

Fig. 1. The delegation of the Transcaspian region and Merv, which arrived in Moscow in 1883 for the coronation of Alexander III. In the second row, sitting on a dais, second from the right is Aman-Kuli-khan, third from the right is Vepadar-khan and fifth from the right is Makhtum-Kuli-khan. (Moscow. Studio of J. Mobius, 1883).

ахалских текинцев колена Тогтамыш участвовал в торжествах по случаю коронации Александра III в Москве (Рис.1). А. Самойлович по время своей поездки в Ахал в 1902 г. встречался с Аман-Кули-ханом и сделал его снимок (Ikhsanov, 2022: 105).

Анна-Берды-хан. После января 1881 г. земли Ахала были присоединены к Российской империи. Независимым оставался только Мерв, куда зачастили российские посланники с требованием скорейшего покорения, а также торговые караваны, целью которых был сбор необходимых сведений разведывательного характера. Для сопровождения подобных поездок возникла потребность в опытных

проводниках. Эту роль с успехом стали выполнять туркменские военачальники. В феврале 1882 г. из Ашхабада в Мерв была направлена торговая группа купца Коншина. Караван сопровождали туркменские военачальники из Теджена Ак-Мурад-сердар и Овез-сердар, а также жители Ахала Анна-Берды и Ходжа-Нияз (Атдаев, 2025: 28).

Из данного перечня проводников коншинского каравана нам интересен Анна-Берды-хан. Он проживал в Ашхабаде, был сыном Мурат-Шейха и принадлежал к текинскому племени колена Тогтамыш. 6 декабря 1908 г., приказом, изданном в Царском селе, Анна-Берды-хан был произведен в штабс-капитаны, будучи помощником

Рис. 2. Во втором ряду сидят: крайний справа – Вепадар-хан и четвертый справа – Дыкма-сердар; в третьем ряду стоит пятый справа – М. Маргания.

Fig. 2. In the second row are sitting: far right – Vepadar-khan and fourth from the right – Dykma-serdar; in the third row stands fifth from the right – M. Margania).

Дурунского пристава (Высочайшие приказы, 1908).

Вепадар-хан. Вепадар-хан (Рис.2) принадлежал к текинскому колену Багши. Проживал в селе Ясман-Салык (Покорение Ахал-Теке, 1884: 15).

Вепадар-хан являлся старшиной селения Ясман-Салык с числом в 350 кибиток (Гродеков, т.4, 1884: 18). В июне 1881 г., вместе с Аман-Кули-ханом и Куль-Мурат-ханом, был инициатором отправки письма в Кучан для освобождения взятых в плен текинцев (Присоединение Туркмении, 1960: 537). В 1883 г. в качестве представителя ахалских текинцев колена Утамыш участвовал в торжествах по случаю коронации Александра III в Москве (Рис. 1).

Махтум-Кули-хан (1854-1923).

Махтум-Кули-хан являлся сыном известного главы Ахала Нур-Берды-хана. Его племенная принадлежность такова: Теке – Тогтамыш – Векиль – Ак-векиль – Гара-ёрма – Онбеги. Его предки обладали ханскими титулами в восьми поколениях. Махтум-Кули-хан был рожден от второй жены Нур-Берды-хана по имени Нар. Родился хан, по одним данным, в 1859 г., по другим – в 1857 г., по третьим – в 1855 г. Но наиболее убедительными выглядят сведения о рождении хана в 1854 г. (Туркестан, 2008: 193).

Махтум-Кули-хан руководит обороной Гёк-тепе, но после падения крепости удаляется в Мерв. В 1882 г. Махтум-Кули-хан соглашается на примирение с российскими властями и 15 октября сдает свое оружие в

Ашхабаде. В мае 1883 г. Махтум-Кули-хан был отправлен в Москву для участия в торжествах по случаю коронации Александра III (Рис.1), где отмечен чином майора милиции. В конце июля 1883 г. Махтум-Кули-хан получает свое оружие обратно, получив тем самым полное прощение со стороны российских властей.

В декабре 1883 г. Махтум-Кули-хан сопровождает передовой отряд М. Алиханова на пути из Гарры-бента в Мерв. 1 января 1884 г. в Мерве на общем народном собрании – Генеше, было принято решение о принятии российского подданства, активным сторонником которого был Махтум-Кули-хан.

В феврале 1884 г. майор милиции Махтум-Кули-хан назначается управляющим Тедженским округом. В том же месяце Махтум-Кули-хан отправляет в Ёлотань, откуда возвращается 9 марта вместе с депутатами от сарыков во главе с Сарыханом для переговоров о подчинении Ёлотани. 27 апреля 1884 г. на подступах к Теджену майор Махтум-Кули-хан встречает Начальника Главного Штаба и Командующего войсками Кавказского военного округа генерал-адъютанта князя А.М. Дондукова-Корсакова, совершавшего поездку по Закаспийскому краю.

В октябре 1888 г. Махтум-Кули-хан едет в Баку для встречи с Александром III, который со своей семьей осуществлял турне по Кавказу. Здесь Махтум-Кули-хан получает чин подполковника. В апреле 1890 г. встречает в Теджене принца Неаполитанского, будущего короля Италии Виктора Эммануила III (1869-1946).

В 1895 г. Махтум-Кули-хан возможно находился в Петербурге. Годом раньше,

14 ноября 1894 г., в Большой церкви Зимнего дворца состоялась свадьба Николая II и Александры Фёдоровны. В феврале 1895 г. двенадцать представителей Закаспийской области посетили Санкт-Петербург и поздравили Николая II с бракосочетанием. По некоторым данным, в 1896 г. Махтум-Кули-хан был гостем в Москве на коронации Николая II. В январе 1910 г. вновь посещает Россию в составе делегации, прибывшей в Москву по случаю 25-летия присоединения Мерва к России. В связи с этой датой Махтум-Кули-хан получает звание полковника. Приказ об этом был издан 15 мая 1909 г. в Царском селе (Высочайшие приказы, 1909). В феврале 1913 г. Махтум-Кули-хан приезжает в Петербург на торжества по случаю празднования 300-летия дома Романовых.

В советское время Махтум-Кули-хан сотрудничал с большевиками и назначился членом Реввоенсовета 1-й армии, проживая в аул Хан-Кяриз Келятинского аулсовета. В период коллективизации семья Махтум-Кули-хана была переселена в Байрам-Алинский район. Умер Махтум-Кули-хан в 1923 г. (Эсенов, 2002: 46). Ныне его могила находится рядом с местом погребения отца Нур-Берды-хана и брата Дёвлет-хана в Хан-Кяризе.

Сердары Ахала:

Дыкма-сердар (1825-1882). Его настоящее имя – Овез-Мурад (Рис. 2). Он был сыном богатого и уважаемого жителя села Бөрме Мамед-Назара. Проживал Дыкма-сердар в селе Бөрме. Его родовая линия выглядит так: Теке – Утамыш – Сычмаз – Багаджа – Дыкма.

Дыкма-сердар – активный участник обороны крепости Гёк-тепе. После падения крепости уходит в Мерв,

Рис. 3. Русский офицер в кругу туркменских старшин. Крайний слева, рядом с офицером, стоит Дыкма-сердар. Второй справа сидит, предположительно, Паша-сердар.

Fig. 3. Russian officer in a circle of Turkmen elders. On the far left, next to the officer, stands Dykma-serdar. Second on the right sits, presumably, Pasha-serdar.

но видя безысходность дальнейшего сопротивления, сдается (Рис. 3), встретившись 27 марта 1881 г. в Ашхабаде с командующим военной экспедиции М.Д. Скобелевым. Чтобы показать текинским ханам всю мощь Российской империи, и тем самым ускорить сдачу Мерва, российским командованием решено было организовать для туркменских глав ознакомительную поездку в Петербург. Первая группа состояла из 5 человек. Позже к ним примкнули ахалские главы: Куль-Батыр-сердар и Овез-Кули-сердар (Рис. 5).

По возвращении из Санкт-Петербурга Дыкма-сердар был направлен в Мерв, чтобы наладить

отношения с населением этого оазиса. Итогом его поездки стало решение ряда жителей вернуться из Мерва в Ахал. В начале сентября 1881 г. число возвратившихся исчислялось в 8 000 кибиток. Затем за ними последовали еще 3 000 кибиток жителей Бёрме и Бами. Вскоре решение к возвращению выявили желание и другие жители Ахала, временно осевшие в Теджене (Атдаев, 2024: 79). Скончался Дыкма-сердар в селении Бами 16 июня 1882 г.

Ихти-Кули-сердар (Эхти-Кули-сердар). После падения Гёк-тепе Ихти-Кули-сердар вместе с другими ханами явился к М.Д. Скобелеву с повинной, за что генерал наградил его медалью «за усердие» (Завоевание Ахал-Теке,

1882: 198). Зимой 1881 г. майор А.В. Верещагин, описывая свое пребывание в Ахале, упоминает о встрече с Ихти-Кули-сердаром. По замечанию Верещагина это был смуглый старик низенького роста, немного горбатый, очень широкий в плечах, в ярко-синем халате и с медалью на груди. Пользовался особым уважением прочих текинцев. Длинная черная борода его с проседью закручена в два длинные жгута (Дома и на войне, 1885: 595-596).

Верещагин желал приобрести хорошего коня и поинтересовался на эту тему у Ихти-Кули-сердара. Тот ответил, что в оазисе у одного человека есть конь, который является самым лучшим в оазисе. Хозяин собирался переправить своего коня в Мерв. Конь был гнедой масти, задняя левая нога которого имела пегую отметину близ копыта. Этот скакун участвовал в скачках из Кизыл-Арвата в Гёк-Тепе. В таких заездах участвовало сразу 20-30 лошадей. Старт начинался в Кизыл-Арвате с восходом солнца. Необходимо было добраться в Гёк-Тепе в тот-же день до заката солнца. Выигравший получал в награду 5-6, иногда 10 верблюдов. Описываемый Ихти-Кули-ханом конь три раза первым приходил к цели. Верещагин прикинул, что лошадь, которая в день могла проскакать 170 км, действительно должна быть хороша. На его вопрос, сколько такая лошадь могла стоять, Ихти-Кули-сердар, вместе с другими стариками, ответил: «Хорошая лошадь может стоять от 500 туманов (2 000 рублей) и выше». На просьбу Верещагина привести и показать эту лошадь, старики пообещали помочь, но больше генерал их так и не встретил (Дома и на войне, 1885: 597-598).

Куль-Батыр-сердар (1820-1903).
Родовая линия Куль-Батыр-сердара

такова: Бег – Аманша – Говкы – Зерент – Тиджин. Он был сыном известного в округе богатыря Гадам-пяльвана. Куль-Батыр-сердар считался неустрашимым аламанщиком. Являлся защитником Гёк-тепе. После событий 12 января 1881 г. вместе со своими братьями Курбаном и Рахманом перебрался в Мерв (Атдаев, 2024: 77). Позже вернулся и жил в селе Келеджар (Присоединение Туркмении, 1960: 535). В 1881 г., вместе с Дыкма-сердаром, посетил Санкт-Петербург (Рис. 5). В 1888 г. был произведен в прапорщика милиции (Кавказ, 1888).

А.А. Олсуфьев сообщает, что в 1899 г., прибыв на поезде в Бахарден, его группа была встречена капитаном Ф.А. Михайловым. Капитан представил им своего помощника Куль-Батыра (Олсуфьев, Панаев, 1899: 31-32). После беседы Олсуфьев на прощание сделал снимок текинского героя (Рис. 4).

Рис. 4. Куль-Батыр.
Fig. 4. Kul-Batyr.

В материалах 1900 г. Куль-Батыр-сердар указан помощником Дурунского пристава Асхабадского уезда, в чине подпоручик милиции Куль-батырь (Андреев, 1900: 526). О том, что Куль-Батыр продолжал находиться в должности помощника Дурунского пристава, сообщал и К.М. Федоров (Федоров, 1901: 26). Уже через год, в 1901 г., Куль-Батыр упоминается в качестве поручика (Отчет о служебной поездке, 1902: 92).

А.Н. Куропаткин, будучи в должности военного министра, во время служебной поездки в Туркестанский военный округ в 1901 г. отмечал, что встретил в Бахардене Куль-Батыра. Последний был помощником местного пристава. Генерал от инфантерии писал: «Я привез ему эполеты и погоны

штабс-ротмистра и от имени Государя Императора поздравил его с этим чином» (Отчет о служебной поездке, 1902: 93). 22 сентября 1901 г. в Спале был издан приказ, согласно которому Куль-Батыр-сердар производился в звание штабс-капитана (в Российской империи армейский чин штабс-капитана был равен кавалерийскому чину штабс-ротмистра – С. А.) (Высочайшие приказы, 1901).

Приказом от 19 июня 1902 г. в Петергофе Куль-Батыр переводится в распоряжение начальника Закаспийской области (Высочайшие приказы, 1902). В 1902 г. А. Самойлович в своей первой поездке по Закаспийской области встречался с Куль-Батыром и пытался разговаривать с ним на тему Гёк-тепинского сражения. Однако Куль-

Ахал-текинская депутация в С.-Петербурге.
(Рисов. И. Ф. Бореля).

Рис. 5. Ахалтекинская депутация в Санкт-Петербурге в 1881 г. В нижнем ряду сидят на ковре: второй слева Куль-Батыр-сердар и крайний справа – Овез-Кули-сердар. Рис. И.Ф. Бореля.

Fig. 5. Akhal-Teke delegation in St. Petersburg in 1881. In the bottom row, sitting on the carpet: second from the left, Kul-Batyr-serdar, and far right, Ovez-Kuli-serdar. Fig. by I.F. Borel.

Батыр не захотел говорить на эту тему. На прощание Самойлович сделал фотографию Куль-Батыра (Ikhsanov, 2022: 105).

Н.Д. Логофет в 1909 г. пишет: «Недавно (выделено нами С.А.) умер штабс-капитан милиции Куль-Батырь-Сердар, один из военачальников текинцев, носивший название батыра» (Логофет, 1909: 105). Это сообщение до сих пор продолжает путать некоторых исследователей. На самом деле, умер Куль-Батыр-сердар в 1903 г. Это видно из приказа от 19 декабря 1903 г., изданного в Царском селе, в котором указывается, что состоящий в распоряжении начальника Закаспийской области штабс-капитан Куль-Батыр-сердар Гадамов, в силу своей смерти исключается из списков (Высочайшие приказы, 1903).

Овез-Кули-сердар. Овез-Кули-сердар был сыном Сапар-Кули (Высочайшие приказы, 1903) и принадлежал текинскому колену Багши. Известный аламанщик был уроженцем Бёрме (Атдаев, 2024: 76). По другим данным, был родом из Ашхабада (Ахал-текинская депутация, 1881: 30).

После падения Гёк-тепе сдался российским властям и вернулся в Безмеин (Гродеков, Т.4. 1884: 15,17). Являлся главой в Безмеине (Присоединение Туркмении, 1960: 535) с числом в 350 кибиток (Гродеков, Т. 4. 1884: 18). В том же году вместе с Дыкма-сердаром посетил Санкт-Петербург (Рис. 5). Имел бронзовую медаль, полученную на московской всероссийской выставке за выставленные сельские экспонаты (Дандевиль, 1899: 530).

В документах 1900 г. Овез-Кули-сердар указан как помощник Атекского пристава Тедженского уезда, в чине юнкера милиции (Андреев, 1900: 527;

Дандевиль, 1899: 529). 22 сентября 1901 г. помощник Атекского пристава прапорщик Овез-Кули-сердар был переведен в звание подпоручика милиции (Высочайшие приказы, 1901). 18 апреля 1903 г. Овез-Кули-сердар был переведен в расположение начальника Закаспийской области (Высочайшие приказы, 1903).

Ораз-Сердар (*Ораз-Берды-сердар*) (1867/1871 – 1929). Принято считать, что родился он в селе Бёрме в 1871 г. По другим данным, он являлся выходцем из села Дешт (Аналитический материал, 1931:179). Согласно данным Донована, годом рождения Ораз-Сердара следует считать 1869 г. По расчетам корнета Хана Хаджиева, Ораз-Сердар родился в 1867 г. (Хаджиев, 2014: 35).

Сын Дыкма-сердара Ораз-Сердар в 1881 вместе с отцом прибыл в составе депутации текинцев в С-Петербург и был представлен Александру III (Рис. 5). Принят в Пажеский корпус. Образование получил в Тифлисском кадетском корпусе. В 1883 г. окончил Николаевское кавалерийское училище. Участник I мировой войны в рядах развернутого на базе дивизиона Туркменского конного полка, переименованного в 1916 г. в Текинский конный полк. В чине полковника был помощником командира полка. Награжден орденами Святой Анны II, III, IV степеней; Святого Станислава II, III степеней; Святого Георгия IV степени. В 1918 г. был удостоен английского ордена Святых Михаила и Георгия 2-й степени (К.С.М.Г.) с присвоением ему титула Sir (Сэр) (Соегов, 2015: 45).

Вместе с Ораз-Сердаром в текинском полку служили Курбан Кулиев, Бабахан Менглиханов, Силап Сердаров, Реджеп Гельдыев, Хан Хаджиев и многие другие лица. Текинский конный полк

Рис. 6. Текинец Реджеп Гельдыев, один из джигитов личной охраны генерала Л.Г.

Корнилова. Быховская стража. Сентябрь 1917 г.
Fig. 6. Tekinets Rejep Geldiyev, one of the horsemen of the personal guard of General L.G. Kornilov. Bykhov guard. September 1917.

входил в состав 8-й армии. Верховный главнокомандующий русской армией генерал Л.Г. Корнилов очень ценил преданность туркмен, которые и составили личный конвой генерала. Знакомство Корнилова с туркменами состоялось много раньше. После окончания Николаевской военной академии капитан Корнилов осенью 1898 г. получает назначение в штаб Туркестанского военного округа. В начале ноября 1898 г. он был командирован в пограничный с Афганистаном город Термез, где располагалась штаб-квартира начальника 4-й Туркестанской линейной бригады генерала М.Е. Ионова - «для сбора сведений об Афганистане вообще и Афганском Туркестане по преимуществу» (Хренков,

2024: 30).

Корнилов, прекрасно знавший туркменский язык, много общался с термезскими туркменами. Его проводниками стали два туркмена: Мулла-Рузы, торговец из кишлака Чушка-Гузара, и его приятель Худай-Назар, житель кишлака Шор-Тепе, расположенного на афганском берегу Аму-Дарьи. Отправившись в разведывательное путешествие на территорию Афганистана, Корнилов переодевается в туркменский костюм и вместе с Мулла-Рузы в ночь с 12 на 13 января 1899 г. переправляется через реку Амударья, где их ожидал Худай-Назар с оседланными лошадьми. Пройдя Балх, группа направилась в сторону Мазари-Шарифа, а затем двинулась к кишлаку Дейдади. Спустя три дня Корнилов возвращается обратно и предоставляет командованию важные сведения о крепости Дейдади и других афганских укреплениях приграничной области.

В 1918 генерал Ораз-Сердар участвовал в Белом движении в Закаспии. Был членом Временного исполнительного комитета Закаспийской области. Командовал отрядом и Текинской кавалерийской дивизией. В 1919 г. в звании генерал-майора был командующим Закаспийским фронтом. В 1920 г. перебирается в Иран. Дата и место смерти Ораз-Сердара не установлены.

Паша-сердар. Паша-сердар был популярной персоной был уважаем среди населения Ахала (Рис. 3). Он являлся верным соратником главы Ахала Нур-Берды-хана. Принадлежал Паша-сердар к текинскому колену Тогтамыш. Его отцом был влиятельный человек по имени Вели-Мурад. В Ашхабаде Паша-сердар возглавлял местных охранников – ферраджиев (Атдаев, 2025: 30).

После захвата русскими войсками крепости Гёк-тепе 12 января 1881 г. многие семьи устремились в Теджен и Мерв. Российское военное командование начинает кампанию по возвращению ушедших жителей обратно в Ахал. 6 марта 1881 г. Паша-сердар прибывает в Лютфабад для переговоров с генералом М.Д. Скобелевым. Затем начинается переписка с ханами Мерва. В марте 1881 г. Паша-сердар переправляет из Мерва в Ахал около 300 семейств. Одновременно он обращается к жителям Мерва с просьбой освободить из плена русских военных Гюзельханова и Кидяева. Особое усилия Паша-сердар предпринимает по возвращению в Ахал Махтум-Кули-хана (Атдаев, 2025: 30).

В октябре 1882 г. Паша-сердар, в качестве проводника и охранника, сопровождает инженера П.М. Лессара в его поездке по Мерву. Сердар взял на себя ответственность провести в 1883 г. швейцарского путешественника А. Мозера (1844-1923) через ахалский оазис. В феврале 1884 г. Паша-сердар помогает уже Н.В. Чарыкову при ознакомлении с плотиной Гарры-Бенд

в Теджене и его дальнейшей поездке по Мерву (Атдаев, 2024: 90).

Заключение

Была проделана большая работа по выявлению судеб туркменских ханов и сердаров Ахала после падения крепости Гёк-тепе 12 января 1881 г. Сведения о них весьма скромный и носят обрывочный характер. Администрация вновь образованной Закаспийской области, пытаясь привлечь их на свою сторону, наделяла их должностями помощников приставов. Однако это были единичные примеры. Многие сердары нашли свою стезю в качестве проводников научных и топографических экспедиций в еще не захваченные российскими войсками районы Теджена и Мерва. Для восстановления этого исторического пробела были использованы различные данные, записки путешественников и военные отчеты, а также газетные материалы прессы. В качестве визуального источника были использованы фотографии и рисунки с изображениями героев исследования.

Литература

1. Аналитический материал ОО ГПУ Турк ССР о политико-экономическом состоянии Бахарденского района. 25 сентября 1931 г., 2013. // Совершенно секретно. Т. 9. М. С. 175-198.
2. Андреев А.П., 1900. Туркменский суд // Исторический вестник. № 8. С. 524-555.
3. Атдаев С.Дж., 2025. Грозные проводники мира (исторические портреты) // Россия и мир в исторической ретроспективе. Материалы XXXI Международной научной конференции. Санкт-Петербург. С. 26-32.
4. Атдаев С.Дж., 2024. Дыкма-сердар – трагический герой трагического времени // Вестник РГТУ. Серия «Евразийские исследования. История. Политология. Международные отношения». № 1. С. 60–82. DOI: 10.28995/2686-7648-2024-1-60-82.
5. Ахал-текинская депутация, 1881. // Всемирная иллюстрация. № 652. С. 30-31.
6. Высочайшие приказы, 1901, 1902, 1903, 1908, 1909. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.ria1914.info/index.php/>
7. Гродеков, Н.И., 1883-1884. Война в Туркмении. Поход Скобелева в 1880-1881 гг. Т. 1-4. СПб: В тип. В. Балашова. 1036 с.
8. Дандевиль М., 1899. Курбан-байрам (Из записок маленького администратора) // Исторический вестник. № 8. С. 527-545.

9. Завоевание Ахал-Тепе. Очерки из последней экспедиции Скобелева (1880–1881) А. Маслова., 1882. СПб: Изд. А.С. Суворина. 206 с.
10. Дома и на войне. 1853-1881. Воспоминания и рассказы Александра Верещагина, 1885. СПб: Типография Н.А. Лебедева. 600 с.
11. Кавказ, 1884. № 177. 8 августа.
12. Котюкова Т.В., 2008. Туркестанское направление думской политики России (1905-1917 гг.). Москва: Энттер-Графико. 202 с.
13. Логофет Д.Н., 1909. На границах Средней Азии. Путевые очерки в 3-х книгах. Книга 1. Персидская граница. СПб: Изд. В. Березовского. 245 с.
14. Олсуфьев А.А., Панаев В.П., 1899. По Закаспийской военной железной дороге. Путевые впечатления. СПб: Товарищество М.О. Фольф. 231 с.
15. Отчет о служебной поездке военного министра в Туркестанский военный округ в 1901 году. 1902. СПб: Военная типография (в здании Главного Штаба). 147 с.
16. Покорение Ахал-Теке: (Из записок полковника Сполатбога), 1884. Тифлис: Б. 25 с.
17. Присоединение Туркмении к России (сборник архивных документов), 1960. Ашхабад. 824 с.
18. Соегов М., 2015. Туркмены-командиры Царской и “Белой” Армий: генерал Ораз-Сердар, сын Дыкма-Сердара // Научный Татарстан. Гуманитарные науки, № 3, с. 43–49.
19. Федоров К.М., 1901. Закаспийская область. Асхабад: паровая типография К.М. Федорова. 232 с.
20. Хаджиев Р., 2014. Жизнь и смерть генерала Корнилова. М.: Вече. 480 с.
21. Хренков А.В., 2024. Л.Г. Корнилов в Афганистане // Восточный архив. №2 (50). С. 30-33.
22. Эсенов Р., 2002. Духовная оппозиция в Туркменистане (1917-1935). М. 211 с.
23. Ikhsanov A., 2022. The photographic legacy of Alexander N. Samoilovich (1880–1938) // Photographing Central Asia. From the Periphery of the Russian Empire to Global Presence. Boston: De Gruyter. Pp. 91–127.
24. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the “Daily news”. 1883. Vol. II. New York: G.P. Putnam's Sons. 500 p.

References

1. Analiticheskiy material OO GPU Turk SSR o politiko-ekonomicheskom sostoyanii Bakhhardenskogo rayona. 25 sentyabrya 1931 g. [Analytical material of the OO GPU of the Turk SSR on the political and economic state of the Bakharden region. September 25, 1931], 2013. // Sovershenno sekretno. Vol. 9. M., Pp. 175-198. [in Russian].
2. Andreyev A.P., 1900. Turkmenskiy sud [Turkmen court] // Istoricheskiy vestnik. № 8. Pp. 524-555. [in Russian].
3. Atdayev S.J., 2025. Groznyye provodniki mira (istoricheskiye portrety) [Formidable conductors of peace (historical portraits)] // Rossiya i mir v istoricheskoy retrospektive. Materialy XXXI Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. Saint-Petersburg. Pp. 26-32. [in Russian].
4. Atdayev S.J., 2024. Dykma-serdar – tragicheskiy geroy tragicheskogo vremeni [Dykma-serdar – a tragic hero of tragic times] // Vestnik RGGU. Seriya «Yevraziyskiye issledovaniya. Istoriya. Politologiya. Mezhdunarodnyye otnosheniya». № 1. Pp. 60–82. DOI: 10.28995/2686-7648-2024-1-60-82. [in Russian].
5. Akhal-tekinskaya deputatsiya [Akhal-Teke Deputation], 1881 // Vsemirnaya illyustratsiya. № 652. Pp. 30-31. [in Russian].
6. Vysochayshiye prikazy [Highest orders], 1901,1902,1903,1908,1909. [E-source]. URL: <https://>

www.ria1914.info/index.php/ [in Russian].

7. Grodekov, N.I., 1883-1884. Voyna v Turkmenii. Pokhod Skobeleva v 1880-1881 gg. [War in Turkmenistan. Skobelev's campaign in 1880-1881]. Vol. 1-4. SPb: V tip. V. Balashova. 1036 p. [in Russian].

8. Dandevil' M., 1899. Kurban-bayram (Iz zapisok malen'kogo administratora) [Kurban Bayram (From the notes of a little administrator)] // Istoricheskiy vestnik. № 8. Pp. 527-545. [in Russian].

9. Zavoyevaniye Akhal-Tepe. Ocherki iz posledney ekspeditsii Skobeleva (1880-1881) A. Maslova [The Conquest of Akhal-Tepe. Essays from Skobelev's Last Expedition (1880-1881) by A. Maslov], 1882. SPb: Izd. A.S. Suvorina. 206 p. [in Russian].

10. Doma i na voyne. 1853-1881. Vospominaniya i rasskazy Aleksandra Vereshchagina [At home and at war. 1853-1881., 1885. Memories and stories of Alexander Vereshchagin], 1885. SPb: Tipografiya N.A. Lebedeva. 600 p. [in Russian].

11. Kavkaz [Caucasus], 1884. № 177. 8 avgusta. [in Russian].

12. Kotyukova T.V., 2008. Turkestanskoye napravleniye dumskey politiki Rossii (1905-1917 gg.). [Turkestan direction of the Duma policy of Russia (1905-1917)]. Moskva: Enter-Grafiko. 202 p. [in Russian].

13. Logofet D.N., 1909. Na granitsakh Sredney Azii [On the borders of Central Asia]. Putevyye ocherki v 3-kh knigakh. Kniga 1. Persidskaya granitsa. SPb: Izd. V. Berezovskogo. 245 p. [in Russian].

14. Olsufyev A.A., Panayev V.P., 1899. Po Zakaspiyskoy voyennoy zheleznoy doroge. Putevyye vpechatleniya [Along the Transcaspian Military Railway. Travel impressions.]. SPb: Tovarishchestvo M.O. Folf. 231 p. [in Russian].

15. Otchet o sluzhebnoy poyezdke voyennogo ministra v Turkestanskiy voyennyy okrug v 1901 godu. [Report on the official trip of the Minister of War to the Turkestan Military District in 1901], 1902. SPb: Voyennaya tipografiya (v zdanii Glavnogo Shtaba). 147 p. [in Russian].

16. Pokoreniye Akhal-Teke: (Iz zapisok polkovnika Spolatsboga) [Conquest of Akhal-Teke: (From the notes of Colonel Spolatsbog)], 1884. Tiflis: B. 25 p. [in Russian].

17. Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii (sbornik arkhivnykh dokumentov) [The accession of Turkmenistan to Russia (collection of archival documents)], 1960. Ashkhabad. 824 p. [in Russian].

18. Soyegov M., 2015. Turkmeny-komandiry Tsarskoy i "Beloy" Armii: general Oraz-Serdar, syn Dykma-Serdara [Turkmen commanders of the Tsarist and "White" Armies: General Oraz-Serdar, son of Dykma-Serdar] // Nauchnyy Tatarstan. Gumanitarnyye nauki, № 3, Pp. 43-49. [in Russian].

19. Fedorov K.M., 1901. Zakaspiyskaya oblast' [Transcaspian region]. Askhabad: parovaya tipografiya K.M. Fedorova. 232 p. [in Russian].

20. Khajiyev R., 2014. Zhizn i smert generala Kornilova [Life and Death of General Kornilov]. M.: Veche. 480 p. [in Russian].

21. Khrenkov A.V., 2024. L.G. Kornilov v Afganistane [Kornilov in Afghanistan] // Vostochnyy arkhiv. №2 (50). Pp. 30-33. [in Russian].

22. Esenov R., 2002. Dukhovnaya oppozitsiya v Turkmenistane (1917-1935) [Spiritual opposition in Turkmenistan (1917-1935)]. M. 211 p. [in Russian].

23. Ikhsanov A., 2022. The photographic legacy of Alexander N. Samoilovich (1880-1938) // Photographing Central Asia. From the Periphery of the Russian Empire to Global Presence. Berlin / Boston: De Gruyter. P. 91-127.

24. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the "Daily news". Vol. II. New York: G.P. Putnam's Sons, 1883. 500 p.

Атдаев С.

Тарих және археология институты
Түрікменстан Ғылым академиясы
Ашхабад, Түрікменстан
e-mail: serdar63atdayev@gmail.com

1881 ЖЫЛҒЫ 12 ҚАҢТАРДАН КЕЙІНГІ АХАЛ ХАНДАРЫ МЕН САРДАРЛАРЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ

Аңдатпа. Бұл жұмыстың авторы 1881 жылы 12 қаңтарда Гөк-Тепе бекінісі құлағаннан кейін түрікмен хандары мен Ахал старшиналарының болашақ тағдырын зерттеу бойынша белгілі бір жұмыс жүргізді. Олардың басым бөлігінің тағдыры әлі күнге дейін белгісіз, олар туралы мәліметтер ілуде бір, толық емес. Осы тарихи олқылықты қалпына келтіру үшін сол кездегі барлық материалдар – жазбалар, есептер мен газет мақалалары, фотосуреттер мен суреттер қолданылды. 1881 жылдың қаңтарынан кейін Ахал оазисінің тайпалық басшыларының болашақ тағдырын қарастыру ғылыми жаңалық болып табылады, өйткені бұл мәселе бұрын түрікмен тарихнамасында қамтылмаған. Зерттеудің негізгі әдісі зерттеуіміздің кейіпкерлерін айқын көрсетуге мүмкіндік берген антропологиялық тәсіл болды. Материалды сыни бағалау және мұқият талдау түрікмен көсемдерінің тағдырын қазіргі жаңа тарихи жағдайда нақты көрсетуге септігін тигізді. Жаңа биліктің талаптары мен қағидаларына сәйкес өз әрекетін жүзеге асырған батырлар түрікмен жерінде орнатылған жаңа әлемдік тәртіптің өкілдеріне айналып, өз тағдырларында белгілі бір өзгерістерге ұшырады. Хандардың бір бөлігі Каспий маңы облысының жаңа әкімшілігінде приставтардың көмекшілері лауазымдарына ие болды. Көптеген сардарлар Теджен мен Мервтің ішкі аймақтарына бағытталған зерттеу экспедицияларының жетекшісі ретінде тартылды.

Кілт сөздер: Каспий маңы облысы, Ахал, әкімшілік басқару, хандар, сардарлар, приставтар, экспедициялар, жолсеріктер.

Дәйексөз үшін: Атдаев С. 1881 жылғы 12 қаңтардан кейінгі Ахал хандары мен сардарларының тағдыры// Мәдени мұра. 2025. № 3(110). 42-56 б. (орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.04>

Atdaev S.J.

Institute of History and Archeology
Academy of Sciences of Turkmenistan
Ashgabat, Turkmenistan
e-mail: serdar63atdaev@gmail.com

THE FATES OF THE KHANS AND SERDARS OF AKHALA AFTER JANUARY 12, 1881

Abstract. The study examines the fate of the Turkmen khans and elders of Akhal after the fall of the Gok-Tepe fortress on January 12, 1881. While the

destinies of many remain unknown, the available information is scarce and fragmentary. To address this gap, the author drew on contemporary notes, reports, newspaper articles, photographs, and drawings. The investigation of the subsequent lives of the Akhal tribal leaders represents a scientific novelty, as this subject has not been previously covered in Turkmen historiography. The main research method was the anthropological approach, which allowed us to more vividly present the heroes of our study. Critical assessment and careful analysis of the material helped to really illuminate the fate of the Turkmen leaders in the new historical reality that had arisen. Carrying out their activities, according to the requirements and rules of the new government, the heroes of ours underwent certain transformations in their fate, being representatives of the new world order established on the Turkmen land. Some of the khans received positions of assistant bailiffs in the new administration of the Transcaspian region. Many serdars were involved as guides of research expeditions directed into the depths of Tejen and Merv.

Keywords: Transcaspian region, Akhal, administrative management, khans, serdars, bailiffs, expeditions, guides.

For citation: Atdaev S. The fates of the khans and serdars of Akhala after January 12, 1881// Madeni mura. 2025. № 3(110). Pp. 42-56 (in Rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.04>

Сведения об авторе:

Атдаев Сердар Джумаевич, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и археологии Академии наук Туркменистана, Ашхабад, Туркменистан.

ORCID: 0000-0002-7509-5513

Автор туралы мәлімет:

Атдаев Сердар Джумаевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Түрікменстан Ғылым академиясы, Тарих және археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Ашхабад, Түрікменстан.

ORCID: 0000-0002-7509-5513

Information about the author:

Atdaev Serdar, candidate of historical sciences, leading researcher at the Institute of History and Archeology of the Academy of Sciences of Turkmenistan, Ashgabat, Turkmenistan.

ORCID: 0000-0002-7509-5513

Музей ісі / Museology / Музейное дело

FTAMP 13.51.08

<https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.05>**Атабаева Г.**

«Өзірет Сұлтан» ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы
Түркістан, Қазақстан
e-mail: atabayevagulmira9@gmail.com

**ҮЙІРМЕ МУЗЕЙДІҢ МӘДЕНИ БІЛІМ
БЕРУ ҚЫЗМЕТІНІҢ ТҮРІ РЕТІНДЕ**

Аңдатпа. Бұл мақалада музей педагогикасының қалыптасуының алғышарттары, оның анықтамасы мен түрлері сараланады. Сонымен қатар, музей педагогикасының теориясы мен практикасы негізінде «Өзірет Сұлтан» ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы үйірмелерінің теориялық-әдіснамалық негіздері мен тәжірибелік аспектілері талданады. Қазіргі уақытта музейдегі мәдени-ағартушылық және білім беру бағытындағы шаралардың қатысушыларын тұрақтандыру мәселесі де өзекті болып табылады. Осы тұрғыда, мақалада музейдің тұрақты аудиториясын қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Музей педагогикасы ғылыми пән ретінде музейдің оқыту қызметінің ерекшеліктерін, әртүрлі әлеуметтік санаттағы келушілермен жұмыс жасау әдістерін, музейдің білім беру мекемелерімен өзара іс-қимылын зерттейді. Мұнда аудиторияның жас ерекшелігі, қызығушылықтары, әлеуметтік және материалдық жағдайына қарай оқыту үдерісінде дәстүрлі және дәстүрлі емес форматтар қолданылады. Дәстүрлі формат түрлері: экскурсиялар, музейлік сабақтар, семинарлар, кездесулер, үйірмелер, клубтар болса, ал дәстүрлі емес формат түрлері: олимпиадалар, байқаулар, дебаттар, театрландырылған көріністер, әртүрлі мазмұндағы жекелеген мерекелік іс-шаралар. Музей заттарының сан алуандылығы, көркемдігі мен шынайылығы мұндағы білім беру мазмұнын басқа мекемелердегі қосымша білім беру мазмұнынан ерекшелеп тұрады. Сондай-ақ, музейдегі оқыту барысы еркін және бейресми форматта өтіп, мұнда қатысушылардың қызығушылығына басымдық беріледі. Мақаланы жазу барысында шетелдік зерттеушілердің музейтану бағытындағы жарияланымдары қолданылды. Зерттеуде музей-қорық үйірмелерін мақсат-міндеттерін іске асыру барысында жинақталған тәжірибені сипаттау үшін баяндау және талдау әдістері пайдаланылған. Бұл әдістер үйірмелер жұмысының мазмұнын ашуға, тақырыптық бағытын сипаттауға, жетекшілері мен қатысушылар құрамын айқындауға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: музей педагогикасы, үйірме, тарих, музейдегі оқыту, тарихи-мәдени мұра, жәдігер.

Дәйексөз үшін: Атабаева Г. Үйірме музейдің мәдени білім беру қызметінің түрі ретінде// Мәдени мұра. 2025. № 3(110). 57-70 б. (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.05>

Кіріспе

Жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру, олардың бойына рухани құндылықтарды сіңіруге байланысты міндеттерді шешуде музейді білім беру саласының серіктесі деп айтуға болады. Себебі музей жәдігерінің өзіндік рөлі бар. Білім алушы заттай мұралар арқылы білімін жетілдіреді, өзі үшін тың жаңалықтарды ашады, ерекше эмоцияны сезінеді, қажетті ақпаратты алып, рухани тұрғыда дами түседі. Сондықтан, тарихи-мәдени мұраның мәні өте зор. Оны экспозицияда үйлесімді әрі дұрыс көрсету музей келушісін терең ойға жетелеп, рухани азық алуына септігін тигізеді.

Осы орайда, музей саласында да қалыптасқан дәстүрлі басымдықтардың көпшілігі қайта қарастырылып жатқанын атап өту қажет. Музей қорының қолжетімділігі, аудиторияның ынтасы, білім беру бағдарламаларының жаңашылдығы сынды негізгі басымдықтар «музей коллекциясының көптігі оның мәртебесінің жоғарылығын айғақтайды» деген дәстүрлі көзқарасты екінші орынға ығыстырды. Оны Еуропа музей форумы анықтайтын жыл сайынғы «Еуропаның үздік музейі» марапатына үміткерлерді бағалау кезіндегі негізгі өлшемдерден байқауға болады. Оның ішінде экспозицияның сапасы, әлеуметпен өзара іс-қимыл, инклюзивтілік, білім беру және мәдени бағдарламалардың жаңашылдығы, әлеуметтік маңыздылық және қоршаған ортаға қамқорлық (жасыл технологияны қолдану) мәселелері қамтылған (EMYA 2025 Winners, 2025).

Жоғарыда айтып өткеніміздей,

өткен ғасырларда музейде жоғары бағаланған менторлық тәсіл бүгінде екінші орында. «Философиялық музейлер» орнына нақты технологиялар пайда бола бастады. Музей ұсынатын серіктестіктің міндеті ақпараттанған музей келушісімен тең сөйлесу, мәдени диалогты жүргізу, музей кеңістігінде жаңа коммуникативтік-танымдық орта қалыптастыру дағдысына негізделген. «Декларация» және «монолог» түріндегі әдістер бірте-бірте «диалог» немесе «полилог» түріне ауысып жатыр. Музейде жинақталған ақпараттың түсіндіру формаларының сан алуандығы маңызды болып саналады.

Халық арасында шынайы қызығушылық тудыратын музей қызметінің болашағы зор. Ең бастысы, білім беру бағдарламасы тыңдаушыларының басым бөлігі жастар болғаны қуантады, олар еліміздің тарихы бойынша алғашқы дереккөздер арқылы толыққанды ақпарат ала алады.

Зерттеулерге сүйенетін болсақ, оқушылар білім ордасынан тыс жерде алған мәліметті санасына жақсы игереді екен. Нақты айтқанда, Арканзас университетінің профессоры Дж. П. Грин музейлік сабақтың білім беру және тәрбиелік мәнін анықтау мақсатында «Кристл Бриджес» америка өнері музейінде ауқымды кешенді зерттеу жүргізіп, музейлік сабақтың тиімділігін дәлелдеген. Оның зерттеуі бойынша сабақ барысында музей экспонаттарын көрген білім алушылардың 79%-82%-ы бірнеше аптадан кейін экспонаттардың

маңызды бөлшектерін еске түсіріп, оларды белгілі бір тарихи кезеңмен байланыстыра алған. Алынған ақпараттың жоғары деңгейі мұндай сабақтар оқушылардың мәліметтерді айқын эмоционалды қабылдауына мүмкіндік тудырып, оқушылардың өнер туралы сыни ойлауын арттыруға ықпал ететінін көрсетеді. Ғалым алынған мәліметтің жоғары деңгейде игерілуінің себебін музейлік сабақтың оқушылардың эмоционалды қабылдауын тудырып, оларда сыни ойлау дағдыларын қалыптастыруға ықпал етуі, - деп тұжырымдайды (Greene, 2014: 80-82).

Музей мен қоғамды ықпалдастырудың айқын үлгісі оның білім қызметіндегі рөлінің артуы. Музей педагогикасының дамуы музей педагогы мен келушінің серіктестігіне мен өзара шығармашылығына, заманауи интерактивтік музейлік-педагогикалық әдістемені жасауға, әртүрлі санаттағы келушілер үшін жаңа бағдарламаларды қалыптастыру мен апробациялауға бағытталған. Музейдегі оқытудың ерекшелігі - өз қабілетін барынша арттыру және қанағаттандыру мүмкіндігі, бұл әсер музейлік заттардың бейнелілігі, әртүрлілігі және түпнұсқалығының маңыздылығынан туындайды. Оқыту музейлік сабақтар, пікірталас клубындағы сабақтар түрінде өтеді. Тыңдаушылар барлық жастарды, тіпті мектеп жасына дейінгі балалар аудиториясын қамтиды.

ТМД мен Еуропа елдері музейлерінің қызметін саралау арқылы музей жұмысының басым бағыттарының бірі мәдени-ағарту қызметі екендігін бағамдауға болады. Музейлер барлық санаттағы халық үшін ресми және бейресми білім

беру орталығына айналды. Білім беру жобаларын іске асыру деңгейінің жоғарылығы халықаралық жобалар мен бағдарламаларды қалыптастыру, жақын шетелдің музей педагогикасы орталықтарымен тығыз қатынас жасау мүмкіндігін көрсетеді.

Музей Отан тарихы мен мәдениетін зерттеудің маңызды орталығының бірі ретінде қазіргі заманғы социомәдени және коммуникациялық үдерістерде жетекші орынға ие. Ерекше атмосферадағы музейдің заттық ортасы кеңістік, жағдай және коммуникация үшін себеп болып отыр.

Музей Қазақстанның мәдени өміріндегі белсенді әрі қайталанбас қатысушысы ретінде қалың жұртшылыққа кеңінен таныс. Экспозицияларда көрсетілген тарихи-мәдени мұралардың негізінде ғылыми-ағарту бағдарламалармен және мәдени-танымдық бос уақытты өзара байланыстыратын және өзара іс-қимыл жасайтын тиімді кешен құрылды.

Осы тұрғыда, мәдени-ағартушылық бағытта әртүрлі жастағы білім алушыларға Қазақстанның тарихы мен мәдениетін танытуға «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы өзіндік үлес қосып келеді. 1977 жылы негізі қаланған музей-қорықтың қорында 25 мыңнан астам экспонаттар жинақталған. Аталған музей-қорық Қазақстандағы ерекше рухани маңыздылығы бар мекеме (Музей тарихы, 2025).

Мұнда қазақ халқының тарихы мен рухани мұрасы сақталады, зерттеледі және насихатталады. Қожа Ахмет Ясауидің мұралары, қазақтың ел билеген хандары мен сұлтандары, жерін қорғаған батырлары, әділдік пен ақылдың символы болған би-шешендерінің тарихи рөлі зерделеніп,

танылады.

Музей-қорық құрылымында «Музей педагогикасы» бөлімі қызмет етеді. Бұл бөлім өткізетін іс-шаралар мектеп жасындағы балаларды музей мәдениетіне қатыстыруға, табысты әлеуметтік бейімдеуді қамтамасыз етуге, белсенді ақыл-ойды дамытуға ынталандырады. Сондай-ақ, музей-қорықта оқу-ағарту қызметінің әртүрлі формалары белсенді түрде қолданылып келеді: үйірмелер, музейлік сабақтар, пікірталастар, байқаулар, мерекелер және т.б. Музей-қорық – «Көз сал – ұста – тыңда» қағидасы бойынша оқытудың тактильді әдісін қолданатын мекемелердің бірі.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында шетелдік зерттеушілердің музейтану бағытындағы жарияланымдары пайдаланылып, музейде оқыту мәселесі айқындалған музей педагогикасының теориясы мен практикасына назар аударылды. Нақты айтар болсақ, музей педагогикасының қалыптасуының алғышарттары, оның анықтамасы мен түрлері қарастырылады. Музей педагогикасы түрлерінің ішінде үйірме жұмысының мазмұны «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының тәжірибесі негізінде сараланады.

Зерттеуде музей-қорық үйірмелері мақсат-міндеттерін жүзеге асыру барысында жинақталған тәжірибесін баяндау және талдау әдістері пайдаланылған. «Үйірмелер» зерттеудің негізгі болғандықтан, оның мазмұны, тақырыптық бағыты, жетекшілері мен қатысушылар құрамы да көзделеді.

Мақаланы дайындау үшін музей саласы бойынша маманданған

Б. Столяров, Л. Шляхтина, Э. Шулепова, М. Юхневич, Ү. Мұңалбаева, А. Морозова және О. Мельникова сынды ғалымдардың еңбектері пайдаланылды.

Талдау

Музейдің оқыту қызметінің бағыты музейдің қалыптасуымен қатар жүрді. Музейдің әлеуметтік мәдени бағыты тарихи-мәдени мұраны насихаттау, көркем тәрбие мен білім беру мәселелерін шешуге мүмкіндік берді. Жас ұрпақ өкілдерінің белсенді қатысуы музейлік білім беру бағдарламаларының тиімді екендігін дәлелдей түсуде. Музейдің білім беру бағдарламаларында интерактивті әдістер жиі қолданылады. Сондықтан да музей педагогикасының өзектілігі артып келеді.

Музей педагогикасы қор және экспозиция сынды музейдің өзіндік құрылымдық бөлшегіне айналған. Себебі сол арқылы музейдің білім беру және мәдени-ағартушылық қызметі жүзеге асырылады. Музейдің құрылымдық бөлімі ретінде қалыптасқан музей педагогикасы музейтанушылардың теориялық негіздемелері мен зерттеулері және халықаралық музейлік озық тәжірибелердің нәтижесінде ғылыми пәнге айналды.

АҚШ және Еуропалық музей педагогикасының мазмұны келушілердің музей әлемімен еркін танысып, оның қыр-сырын өз тәжірибесіне қабылдау ұстанымына негізделеді. Яғни, адамдарға ерекше көңіл-күй мен эмоция сыйлайды.

Ғалымдар музей педагогикасына мынадай анықтама береді: музей педагогикасы – музейтану, педагогика және психология аясында музейді

білім беру орны ретінде қарастыратын ғылыми пән. Сондай-ақ, музей кеңістігінде педагогикалық үдеріс арқылы мәдени (көркемдік) білімді жеткізуге бағдарланған музейдің ғылыми-тәжірибелік қызметі жұмыс жасайды. Музей педагогикасы музейдің тарихын, оның мәдени, білім беру қызметінің ерекшеліктерін, әртүрлі әлеуметтік санаттағы келушілермен жұмыс жасау әдістерін, музейлердің білім беру мекемелерімен өзара іс-қимылын зерттейді (Шулепова, 2005: 352-354).

Осы негізде білім беру үдерісін музей мен мектеп әртүрлі әдіс-тәсілдермен жүзеге асырады. Мектептегі білім беру үдерісі оқу бағдарламасы негізінде жүргізіліп, пәндерге бөлінеді. Мұнда оқу процесі қатаң реттелген, ал білім деңгейі қадағаланып отырады.

Музейде оқыту үдерісінде дәстүрлі және дәстүрлі емес форматтар қолданылады. Себебі музей аудиториясы жас ерекшелігіне, олардың қызығушылықтарына, әлеуметтік және материалдық жағдайларына қарай әртүрлі болады.

Музейдегі оқыту білім беру мен оны игеруді, музей педагогикасы үдерісінде шығармашылық және танымдық дағдыларды дамытуды қамтиды. Сондықтан музейдегі оқыту басқа мекемелерде кездесе бермейтін қосымша білім берудің бір түрі десе де болады.

Музей заттарының әртүрлілігі, көркемдігі мен шынайылығы мұндағы білім беру мазмұнын басқа мекемелердегі қосымша білім беру мазмұнынан ерекшелеп тұрады. Сондай-ақ, музейдегі оқытуда еркін және бейресми форматта өтіп, қатысушылардың қызығушылығына

басымдық беріледі.

Жалпы алғанда, мұнда музей құндылықтарын көзбен көріп, солар арқылы белгілі бір оқиға немесе құбылыстың мәнін тереңірек түсінуге бірегей мүмкіндік бар деп тұжырымдауға болады.

Музей саласының даму тарихында оның міндеті жүйелі білім беру ғана емес, тіпті белгілі бір салада дағдылар мен икемдерді қалыптастыру екенін қабылдамау ұзақ уақыт бойы жалғасып келді.

Дегенмен, XIX ғасырдың екінші жартысында орын алған тарихи оқиға музейдің білім беру қызметіне деген көзқарасты қайта қарауға негіз болды. Тариха көз жүгіртетін болсақ, 1851 жылы Лондонда «Барлық халықтардың өндірістік жұмыстарының ұлы көрмесі» тақырыбында дүниежүзілік көрме өтті. Көп ұзамай осы көрмеге топтастырылған заттар негізінде 1852 жылы Лондонда музей (қазіргі уақытта Виктория мен Альберт музейі) ашылды. Музейдің мақсаты тарихи немесе көркемдік құндылығы бар заттарды жинау және сақтаумен ғана шектелмеді, оның алдына мынадай жаңа міндеттер қойылды:

- көркем өнерді қоғамның барлық өкілдері арасында кеңінен насихаттау;
- халықтың көркем өнер саласындағы білім деңгейін дамыту;
- индустриалдық өнеркәсіп түрлерінің сапасын жетілдіру.

Болашақ Виктория мен Альберт музейінің басты мақсаты қолөнер шеберлері жасаған заттар арқылы халықтың тұрмыстық жағдайын жақсартуға көмек көрсету болған. Сол себепті өнеркәсіптік және сәндік қолданбалы өнер үлгілерінен жинақталған музей экспонаттары негізінде халықтың кәсіби білімін

жетілдіруге қолдау көрсетілді. 1880 жылдары бұл музейде білім алушыларға ғылыми-техникалық және шығармашылық тәрбие мен білім беру мақсатында мектеп мұғалімдерімен жұмыс жасайтын арнайы бөлім құрылды. Осылайша, музей алғашқылардың бірі болып қоғамның басым бөлігіне әсер ету мақсатын көздеп, музей мен мектеп жұмысын біріктірді (Столяров, 2004: 24-26).

Музейдің бұл жұмысы білім алушылардың қызығушылығы, танымы мен шығармашылық қабілетін дамытуға жәрдемдесіп, музейдің жүйелі түрде білім беру қызметін қалыптастырды және осы бағыттағы музей саясатына өз ықпалын көрсете білді. Осылайша, Виктория мен Альберт музейінің мақсаты мен бағыты музей педагогикасын құрылымдық бөлім ретінде қалыптастыруға септігін тигізді.

Батыс елдерінің музейлері баламен жұмыс жасау барысында балалардың әлем туралы түсініктерін дамытуға, бақылау, жіктеу және ақпаратты қорыту қабілеттерін қалыптастыруға баса назар аударады.

Мұнда білімді меңгерудің белсенді әдістері кеңінен қолданылады: белгілі бір іс-әрекет барысында танымдық үдеріс, еркін пікір алмасу ұйымдастырылады, кейде оқушыларға рөлдік тапсырмалар беріліп, олар бейнелерді немесе дыбыстарды қайталайды. Яғни, баланың көңіл-күйі мен эмоциясына баса мән беріледі.

Сонымен қатар музейлерде балаларды олар бұрын-соңды көрмеген заттармен таныстыруға көп көңіл бөліп, оның шығармашылық қызығушылығын дамытуға ден қойылады (Юхневич, 1997: 10-13).

Музейдің басты міндеті – білім беру

барысында ғылыми және эстетикалық ұғымдарды балалардың сезімдік тәжірибесімен байланыстыру, олардың білім алу және ақпарат жинау қабілетін дамыту. Сонымен қатар, батыс педагог-мамандары музейлік білім беру тек мәліметтер жиынтығын алу ғана емес, оларды тәжірибе жүзінде қолдану, оның ішінде шешім қабылдау қабілетін дамыту деп санайды. Музейлердің білім беру тұжырымдамасында баланы қоғамдағы өмірге дайындау, оны әлеуметтендіру, қолданыстағы моральдық және құқықтық нормалар туралы түсінік қалыптастыру, логикалық талдау дағдылары мен шығармашылық ойлау қабілетін дамыту міндеттері қамтылады (Юхневич, 1997: 17).

Осы міндеттерді музей бірнеше түрде жүзеге асырады. Музей педагогикасы жұмысының түрлері қатаң бекітілмеген. Сондықтан да, олар оңтайлы әрі дамуға және жетілдіруге бейім болып келеді.

Музей жұмысының түрлері ондаған жылдар бойы дамыды және уақыт өте келе тарихи жағдайлардың, ғылыми ізденістер мен әзірлемелердің, қоғамның сұраныстарының әсерінен өзгерді. Кейбір жұмыс түрлері дәстүрге айналды және осы күнге дейін өзекті болып келеді. Олардың қатарына экскурсиялар, музейлік сабақтар, семинарлар, кездесулер, үйірмелер, клубтар кіреді. Музей тәжірибесінде музей үшін дәстүрлі емес жұмыс түрлері олимпиадалар, байқаулар, дебаттар, театрландырылған көріністер, әртүрлі мазмұндағы жекелеген мерекелік іс-шаралар белсенді өткізіліп келеді. Қазіргі уақытта музейдегі мәдени-ағартушылық және білім беру бағытындағы шаралардың қатысушыларын тұрақтандыру

мәселесі де өзекті тақырыптардың бірі. Яғни, музейдің тұрақты аудиториясын қалыптастыру маңызды.

Осы орайда, музей педагогикасы қызметінің дәстүрлі түрлерінің бірі - музейлік үйірме жұмысына тоқталып, оны «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы тәжірибесінде айшықтап өтейік.

Музей жанындағы үйірме – музейдің бағытына байланысты білімді кеңейту, тереңдету және дағдыларды қалыптастыру мақсатында адамдардың қызығушылықтары бойынша бірігуі. Үйірме жұмысы музей коллекциясы мен оның құрылымдық бөлімдері негізінде жұмыс жасайды (Шляхтина, 2021: 34).

Нәтижелер

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық музей-қорығында «Жас археолог», «Жас реставратор» және «Жас экскурсовод» үйірмелері жұмыс жасап келеді. Үйірмелер мектеп оқушыларының бойында ұлттық тарихи-мәдени ескерткіштер мен рухани құндылықтарды қорғау, сақтау және құрметтеу сезімдерін қалыптастыру және оларды рухани дамыту бағытында тәрбие жұмысын жүргізу және тұрақты аудиторияны қалыптастыру үшін ұйымдастырылды.

Әр үйірменің негізгі мақсаты жастар арасында халқымыздың тарихын кеңінен насихаттай отырып, еліміздің тарихы мен руханиятына, мәдениеті мен дәстүріне деген сүйіспеншілікті арттыру, отансүйгіштік пен патриоттыққа тәрбиелеу, шығармашылық және ізденушілік дағдыларын дамыту болып табылады.

Үйірме сабақтары теориялық және практикалық бөліктерден тұрады.

Сабақ аптасына бір рет өткізіледі. Үйірме сабақтарын музей-қорықтың тәжірибелі реставраторлары, археологтары мен экскурсоводтары өткізіп тұрады. Үйірме сабақтары үш айға жалғасып, соңында қатысушыларға сертификаттар беріледі.

Музей педагогикасының басты қағидасы бойынша, жас ерекшеліктеріне сай құрылатын музейлік білім беру бағдарламалары оқушыларды болашақ өмірге дайындауға барынша септігін тигізеді.

Зерттеушілердің пайымдауынша, 9-12 жас аралығындағы балалар абстрактілі ұғымдарды, мысалы, дін немесе экология саласында жақсырақ түсіне бастайды. Алайда психологиялық тұрғыдан алғанда, олар үшін сезім мүшелері арқылы қабылдау (сенсорлық таным) тиімдірек болып табылады (Муналбаева, 2012: 238).

Осы тұрғыда, «Жас археолог» және «Жас реставратор» үйірмелерінде «эмоция», «сезім мүшелері арқылы қабылдау» ұстанымына баса назар аударылды. Яғни, баланың өз тәжірибесі негізінде білім алуына жағдай жасалды.

«Жас археолог» үйірмесінің мүшелері «Түркістан жазирасының керамикасы» тақырыптық көрмесі залында «Қазақстандағы қыш өндірісі және жасалу әдістері» тақырыбында танымдық дәріс тыңдап, қыш өндірісі туралы жалпы түсінік алып, ерте кезеңдердегі қыш бұйымдарды әзірлеу әдістерімен танысты (Сур.1).

Практикалық бөлікте қатысушылар музей-қорықтың археологы М. Амантуров арнайы технологиямен әзірлеген саз балшықтан өздерінің ойындағы ыдыстарын жасады. Жалпы қыш бұйымдарды жасау күрделі бірнеше кезеңді қамтитын процесс

Сур. 1. «Жас археолог» үйірмесінің мүшелері.
Fig. 1. Members of the “Young Archaeologist” circle.

Сур. 2. «Жас реставратор» үйірмесінің мүшелері.
Fig. 2. Members of the “Young Restorer” circle.

болып табылады. Сондықтан бұл тақырып бірнеше сабақты қамтыды. Сондай-ақ үйірме мүшелері қыш бұйымдарды жасаудың маңызды бөлігі саналатын бояу және әрлеу әдістерімен танысты. Балалар өз туындыларын безендіру үшін әртүрлі әдістерді қолданды, оның ішінде ою, кескіндеме, бедерлеу, бояуды таңдау, түстерді араластыру және жағу және т.б. бар. Бұл әдістер керамикаға тереңдік, текстура және түс қосып, оларды көрнекі түрде қайталанбас туындыларға айналдырады.

«Жас реставратор» үйірмесінің мүшелері бұған дейін оларға беймәлім болып келген реставрация ғылымымен жақынырақ танысып, музей-қорықтың реставраторы Н. Тәжібаевтың жетекшілігімен музей заттарын қайта қалпына келтіру жұмыстарына қатысуға мүмкіндік алды. Үйірме

сабақтарында балалар музей-қорық қорындағы керамикалық жәдігерлердің сынған бөліктерін толықтыру бойынша гипс құю жұмыстарын орындап, толтырылған гипсті егеуқұм қағазымен тегістеді (Сур.2).

Үйірме мүшелері қайта қалпына келтірілген жәдігерлерді бояудың қыр-сырымен танысты. Реставрация қағидасы бойынша бұйымның гипстелген бөлігі экспонаттың негізгі түсіне сәйкес таңдалады. Қалпына келтірілген бөліктер көзге көрініп тұруы үшін түпнұсқа туындыдан ерекшеленіп тұруы тиіс. Дегенмен, экспонаттың жалпы реңкіне үйлесе отырып, оның көркемдік көрінісін бұзбауы қажет. Осы қағидаларды басшылыққа ала отырып, үйірме мүшелері экспонаттың түсіне сәйкес бояуларды іріктеу және оны жағу әдістерін меңгерді.

Сур. 3. «Жас экскурсовод» үйірмесінің мүшелері.
Fig. 3. Members of the "Young Guide" circle.

Зерттеушілердердің пікірінше, білім беру бағдарламасын әзірлеу барысында музей қызметкерлері өзара байланысқан деңгей тәртібін ұстануы қажет (Морозова, Мельникова, 2006: 126). «Жас экскурсовод» үйірмесінің жұмысын жүргізуде музей-қорықтың ғылыми қызметкері Ә. Орынбекова аталған өзара байланысқан деңгейлерді қолданды (Сур. 3).

Бірінші деңгей – «музей педагогі – бала». Баланы жаңа ортаға бейімдеп, оны өзін еркін ұстауына жағдай жасау үшін музей педагогі сабақты баланы өзін таныстыруды сұраудан, киімінің түстерін атауды өтінуден немесе әртүрлі тақырыптағы жеңіл диалогтан бастайды. Содан кейін ғана музейлік сабақ тақырыбына ауысады. Бұл әдіс балаларға ішкі еркіндік сезімін беріп, олардың ойлау белсенділігін ынталандырады. Аталмыш деңгей тәртібі «Жас экскурсовод» үйірмесінің сабақтарында үйлесімді түрде қолданылды. Себебі, экскурсия тәртібі бойынша экскурсовод экскурсияны бастамас бұрын экскурсанттарға өзін таныстырады.

Келесі деңгей – «бала – музей ортасы», яғни баланың экспозиция немесе жекелеген экспонаттармен байланысы. Бұл жерде педагог ең алдымен балаларға таныс заттар мен музей экспонаттарының ұқсастықтары мен айырмашылықтарын табуға көмектесуі керек, балалар заттардың ұқсастықтарын сипаттап, қарама-қайшылықтарды анықтауы қажет.

Мысалы, «Жас экскурсовод» үйірмесінің мүшелері «Қылуат жер асты мешітімен» аралап, ол жерде өзін қалай сезінетінін, өздерінің ойлары мен тұжырымдарымен бөлісіп отырды. Мұндай әдіс оқушыларға көзбен көргендерін жақсы қабылдауға,

өткенмен өзін байланыстыруға және бақылау қабілетін дамытуға мүмкіндік береді.

Осы орайда, ғалымдар байқампаздық – бала мен экспонат арасындағы байланысты орнатудың ең маңызды факторы екенін атап өтеді.

Үшінші деңгей – «музей – шынайы өмір». Мысалы, үйірме мүшелері «Хан ордасы» археологиялық ескерткішін тамашалап, кейінгі ортағасырлық кезеңдегі тұрғын үйлердің құрылысын өз үйлерімен салыстырады. Осындай тәсіл арқылы баланың музейге деген қызығушылығы оянып, бала оны қайтадан көруге ниеті артуы мүмкін.

Үйірмелердің мүшелері 18 мамыр – Халықаралық музейлер күніне арналған мерекелік іс-шараларға белсене қатысты. Мәселен, «Жас экскурсовод» үйірмесінің мүшелері Қожа Ахмет Ясауи музейінде мерекелік шара қонақтарына экскурсия жүргізді. «Жас археолог» және «Жас реставратор» үйірмелері мүшелерінің жұмыстары көрмеде көпшілік назарына ұсынылды.

Жас өспірімдердің үйірме жұмысына белсене қатысуы олардың тарихи-мәдени мұра, өлке тарихы және қолөнерге деген қызығушылығын көрсетеді. Осылайша, бала музейдің білім беру бағдарламаларында белгілі бір кезеңде қолданылған заттардың бар екенін білуден бастап, бұл ақпаратты бұрыннан таныс фактілермен байланыстырады. Осы тұрғыда, халықаралық тәжірибе негізінде қалыптасқан музей педагогикасының қағидаларына сүйене отырып, жүргізілген «Әзірет Сұлтан» Ұлттық музей-қорығының үйірмелерінің жұмысы музейдің баланың тек бақылау қабілетін ғана емес, сонымен қатар салыстыру, қорытынды жасау, ортақ түйін шығару, болжам жасау, эмоция

арқылы түсіну және гипотеза ұсыну қабілетін дамытатынын байқатады.

Қорытынды

Сонымен, білім беру музей қызметінің басым бағыттарының бірі деуге болады. Бұл жұмыста тарихи-мәдени мұраны дұрыс пайдалана білу басты қағида болып табылады. Отандық музей саласында музей педагогикасының формалары белсенді дамып келе жатқанын атап өтуге болады.

Музейдің мәдени-білім беру қызметінің педагогикалық әлеуеті

зор. Ол білім алушылардың бойында патриоттық, мәдениетаралық үн-қатысу, гуманистік қасиеттерді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ол рухани жан-дүниені байытуға ықпал етіп, бос уақытты танымды әрі тиімді өткізуге үлес қосады. Сәйкесінше, музейге келген адам білім алумен қатар, әртүрлі тарихи кезеңдермен сипатталатын өмірлік тәжірибемен танысып, мәдени, өнегелік және көркемдік құндылықтарды бойына сіңіру арқылы дүниетанымдық және эмоциялық қуат алады.

Әдебиет

1. Музей тарихы / [Электронды ресурс]. URL: <https://azretsultan.kz/muzej-tarihy/> (қаралған күні: 10.06.2025).
2. Музейная педагогика за рубежом. Работа музеев с детской аудиторией, 1997. / Отв. ред. М. Юхневич. Москва. 73 с.
3. Музейная педагогика: Из опыта методической работы, 2006. / Под ред. А. Морозовой, О. Мельниковой. Москва. 416 с.
4. Муналбаева У.Д., 2012. Музейная педагогика. История, теория, практика: учебное пособие. Астана. 514 с.
5. Основы музееведения: Учебное пособие, 2005. / Отв. ред. Э. Шулепова. Москва. 504 с.
6. Столяров Б.А., 2004. Музейная педагогика. История, теория, практика: Учеб. пособие. Москва. 216 с.
7. Шляхтина Л.М., 2021. Музейная педагогика: учебно-методическое пособие. Санкт-Петербург. 60 с.
8. EMYA 2025 Winners / [Электронды ресурс]. URL: <https://emya2025winners.europeanforum.museum/> (қаралған күні: 14.07.2025).
9. Greene, J.P., Kisida, B., and Bowen, D.H. (2014). The Educational Value of Field Trips: Taking students to an art museum improves critical thinking skills, and more. *Education Next*, 14(1), 78-86.

References

1. Muzej tarihy [Museum history] / [E-source]. URL: <https://azretsultan.kz/muzej-tarihy/> (Accessed: 10.06.2025). [in Kazakh].
2. Muzeynaya pedagogika za rubezhom. Rabota muzeyev s detskoy auditoriyey [Museum Pedagogy to Abroad. The Children's Audiences in the Museum], 1997. / Otv. red. M. Yukhnovich. Moskva. 73 p. [in Russian].
3. Muzeynaya pedagogika: Iz opyta metodicheskoy raboty [Museum education: From the experience of methodological work], 2006. / Pod red. A. Morozovoy, O. Melnikovoy. Moscow. 416 p. [in Russian].
4. Munalbayeva U.D., 2012. Muzeynaya pedagogika. Istoriya, teoriya, praktika: uchebnoye posobiye [Museum education. History, theory, practice]. Astana. 514 p. [in Russian].
5. Osnovy muzeyevedeniya: Uchebnoye posobiye [Fundamentals of Museology: A Textbook],

2005. / Otv. red. E. Shulepova. Moscow. 504 p. [in Russian].

6. Stolyarov B.A., 2004. Muzeynaya pedagogika. Istoriya, teoriya, praktika: Ucheb. posobiye [Museum pedagogy. History, theory, practice: Textbook]. Moscow. 216 p. [in Russian].

7. Shlyakhtina L.M., 2021. Muzeynaya pedagogika: uchebno-metodicheskoye posobiye [Museum education: Textbook]. Sankt-Peterburg. 60 p. [in Russian].

8. EMYA 2025 Winners / [E-source]. URL: <https://emya2025winners.europeanforum.museum/> (Accessed: 14.07.2025).

9. Greene, J.P., Kisida, B., and Bowen, D.H. (2014). The Educational Value of Field Trips: Taking students to an art museum improves critical thinking skills, and more. Education Next, 14(1), 78-86.

Атабаева Г.

Национальный историко-культурный музей-заповедник «Әзірет Сұлтан»

Түркестан, Қазақстан

e-mail: atabayevagulmira9@gmail.com

КРУЖОК КАК ФОРМА КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МУЗЕЯ

Аннотация. В данной статье проанализированы предпосылки становления музейной педагогики, ее определения и видов. На основе теории и практики музейной педагогики охарактеризованы теоретико-методологические основы и практические аспекты кружков Национального историко-культурного музея-заповедника «Әзірет Сұлтан». В настоящее время вопросы формирования постоянной аудитории культурно-просветительских и образовательных проектов музея является актуальным. В этом контексте в статье рассматриваются вопросы формирования постоянной музейной аудитории. Музейная педагогика как научная дисциплина изучает особенности образовательной деятельности музея, методы работы с различными социальными категориями посетителей, взаимодействие музея с образовательными учреждениями. В процессе обучения в зависимости от возраста, интересов, социального и материального положения аудитории используются традиционные и нетрадиционные форматы. Формы традиционного формата: экскурсия, музейный урок, семинар, встреча, кружок, клуб. Формы нетрадиционного формата: олимпиады, конкурсы, дебаты, театрализованные представления, праздничные мероприятия различного содержания. Разнообразие, эстетичность и подлинность музейных предметов отличают содержание музейного образования от содержания дополнительного образования в других учреждениях. Кроме того, обучение в музее проходит в свободной и неформальной обстановке, где предпочтение отдается интересам участников. При подготовке статьи использовались публикации зарубежных исследователей по музееведению. В исследовании применены методы повествования и анализа для описания о ходе реализации деятельности кружков

музея-заповедника. Данные методы позволили раскрыть содержание деятельности кружков, охарактеризовать тематическую направленность, определить состав руководителей и участников.

Ключевые слова: музейная педагогика, кружок, история, обучение в музее, историко-культурное наследие, экспонат.

Для цитирования: Атабаева Г. Кружок как форма культурно-образовательной деятельности музея // Мадени мұра. 2025. № 3(110). С. 57-70 (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.05>

Atabayeva G.

“Azret Sultan” National Historical and Cultural Museum-Reserve

Turkestan, Kazakhstan

e-mail: atabayevagulmira9@gmail.com

THE CIRCLE AS A FORM OF CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE MUSEUM

Abstract. The article examines the preconditions for the formation of museum pedagogy, its definitions, types, and practical applications. It analyzes the theoretical and methodological foundations as well as the practices of the circles at the National Historical and Cultural Museum-Reserve “Azret Sultan” within the framework of museum pedagogy. A key issue addressed is the formation of a permanent museum audience for cultural and educational projects. As a scientific discipline, museum pedagogy studies the specifics of educational activities in museums, methods of working with different social groups, and cooperation with educational institutions. Learning formats vary according to age, interests, and social status of visitors. Traditional forms include excursions, museum lessons, seminars, meetings, clubs, while non-traditional ones involve olympiads, contests, debates, theatrical performances, and festive events. The uniqueness, authenticity, and aesthetics of museum objects distinguish museum education from other types of supplementary education. Moreover, the informal environment of museums prioritizes participants’ interests. The study draws on publications of foreign museologists and applies narration and analysis methods to describe the work of the museum-reserve’s circles. These approaches help to characterize their themes, identify participants and leaders, and reveal the content of their activities.

Keywords: museum pedagogy, society, history, education at the museum, historical and cultural heritage, item.

For citation: Atabayeva G. The circle as a form of cultural and educational activities of the museum // Madeni mura. 2025. № 3(110). Pp. 57-70 (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.05>

Автор туралы мәлімет:

Атабаева Гүлмира Маратқызы, магистр, Музей педагогикасы бөлімінің ғылыми қызметкері, «Әзірет Сұлтан» ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, Түркістан, Қазақстан.

ORCID: 0009-0007-5772-6450

Сведения об авторе:

Атабаева Гүлмира Маратовна, магистр, научный сотрудник Отдела музейная педагогика, Национальный историко-культурный музей-заповедник «Әзірет Сұлтан», Туркестан, Казахстан.

ORCID: 0009-0007-5772-6450

Information about the author:

Atabayeva Gulmira Maratqyzy, master, Researcher of the Department of Museum Pedagogy, “Azret Sultan” National Historical and Cultural Museum-Reserve, Turkestan, Kazakhstan.

ORCID: 0009-0007-5772-6450

Мичри М.

Государственный Эрмитаж
Санкт-Петербург, Россия
e-mail: marina-michri@yandex.ru

ОПЫТ РЕСТАВРАЦИИ ВОСТОЧНО-АЗИАТСКИХ ЛАКОВ В ЛАБОРАТОРИИ НАУЧНОЙ РЕСТАВРАЦИИ ПРЕДМЕТОВ ИЗ ОРГАНИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЭРМИТАЖА

Аннотация. Государственный Эрмитаж обладает многими интереснейшими и ценными экспонатами, изготовленных с применением восточно-азиатских лаков. Это предметы восточных стран – Китая, Японии, Бирмы и других, а также предметы европейского искусства в стиле шинуазри, в которых использованы оригинальные восточные фрагменты. Это предметы II в. до н.э. до XX века. Под восточным лаком подразумевают материал со специфическими характеристиками: природный материал растительного происхождения – сок (смола) анакардиевых деревьев (*urushi*, *laccol* или *thitsi*), который после определенной обработки и полимеризации становится прочным, неподверженный влиянию растворителей и влаги, имеющий высокие художественно-декоративные качества. В статье говорится о химическом составе лака, о разнообразных технологиях изготовления предметов из восточного лака. Сложность работы с такими экспонатами определяется составом некоторых слоев – сложносоставными грунтами, региональными технологиями, особенностью послойного нанесения лакового покрытия, условиями хранения и бытования предметов. Статья посвящена лаковым предметам археологии и декоративно-прикладного искусства, прошедших реставрацию в Лаборатории научной реставрации предметов из органических материалов, особенностям их изготовления, хранения и реставрации. Исследования до реставрации необходимы для понимания технологических особенностей памятника, его повреждений, и, как следствие, позволяют выбрать правильную методику реставрации и последовательность работ. В лаборатории разработаны методики консервации восточных лаков с применением натуральных и синтетических консолидантов, в соответствии с принципом музейной реставрации – узнаваемости доделок и «обратимости» реставрационных материалов.

Ключевые слова: восточно-азиатские лаки, *Urushi*, уруси, декоративно прикладное искусство, археология, консервация, музейная реставрация.

Для цитирования: Мичри М. Опыт реставрации восточно-азиатских лаков в Лаборатории научной реставрации предметов из органических материалов Государственного Эрмитажа // Мәдени мұра. 2025. № 3(110). С. 71-83 (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.06>

Введение

Лаборатория научной реставрации предметов из органических материалов является одной из лабораторий Отдела научной реставрации и консервации Государственного Эрмитажа. Как функциональная единица она была организована в 1985 году. Основные специализации работы лаборатории имеют несколько направлений: консервация археологических предметов (дерево, кость, кожа), реставрация предметов декоративно-прикладного искусства из органических материалов, реставрация деревянной полихромной скульптуры, реставрация восточно-азиатских и русских лаков.

В практике часто встречаются разнообразные предметы в покрытии и декоре или отделке которых применён восточно-азиатский лак. Это предметы восточных стран – Китая, Японии, Бирмы и других стран Азии, а также предметы европейского искусства в стиле шинуазри, в которых были использованы оригинальные восточные фрагменты. Под восточным лаком подразумевают материал, который имеет специфические характеристики: это природный материал растительного происхождения, который после полимеризации в определенных условиях становится прочным, не подвержен влиянию растворителей и влаги и имеет высокие художественно-декоративные качества.

Предметы с использованием восточно-азиатского лака делятся на археологические и условно «новые», утилитарного или

декоративно-прикладного характера. Сложность работы с такими экспонатами определяется составом, двойственностью природы некоторых слоев – сложносоставными грунтами, региональными технологиями, особенностью послойного нанесения лакового покрытия. Определенную проблему составляет также состояние сохранности и механической прочности основы археологических предметов, которым свойственна значительная усадка основы при изменениях температурно-влажностного режима, а также разрушение и деградация поверхности лака от воздействия UF (Мичри, 2016).

Материалы исследования

Основным компонентом восточного лака является сок (смола) анакардиевых деревьев. Различаются лаки – *urushi*, *laccol* или *thitsi* – в зависимости от сорта лакового дерева и территории произрастания. Ареал произрастания *Toxicodendron vernicifluum* or *Rhus vernicifera* (*urushi*) соотносим с территорией Китая и Японии; *Gluta usitata* or *Melanorrhoea usitata* (*thitsi*) – Бирмы и Сиам. Чаше встречается лак *urushi*. Согласно литературным данным, смолы Анакардиевых деревьев содержат воду (в среднем около 30%), фенольные производные – катехолы (в среднем около 60%), камеди – полисахариды (в среднем около 7%), нерастворимые в воде гликопротеины (в среднем около 2%), жирные кислоты и фермент лакказа (0.01%). Сок – это главная, но только одна часть сложной композиции (Schilling

etc, 2016).

Лак urushi подразделяется на три типа в зависимости от технологии обработки и применения. После добычи древесный сок подвергается специальной обработке, делится на фракции, которые используются для разных технологических процессов. Пять наиболее важных растительных масел, применяемых в производстве восточного лака, – масло периллы, масло тунга, кунжутное масло, масло сальных деревьев и льняное масло. Эти растительные масла смешиваются с соком лаконосных деревьев для получения желаемых свойств, таких как низкая вязкость, высокий блеск и прозрачность получаемой пленки, мягкое и медленное отверждение, а также по соображениям экономии, так как лак является дорогим материалом.

Технология «Восточного лака» традиционно имеет несколько слоев, нанесенных на поверхность: лаком проклеивается основа и ткань, на которую наносится грунт, в состав которого, кроме клея и наполнителя, также входит лак. На грунт наносятся поверхностное лаковое покрытие, которое обычно состоит из нескольких слоев, в зависимости от технико-технологических особенностей конкретного предмета (от 2-3 до 200). Каждый последующий слой подкрашенного различными пигментами или прозрачного лака покрывается только после полного высыхания и обработки предыдущего, и полируется послойно до получения гладкой, блестящей поверхности.

Методы исследования

Никакая реставрация и вмешательство в структуру предмета недопустима без точного знания природы объекта, техники его

изготовления. Исследования до реставрации способствуют пониманию картины технологических особенностей памятника, его повреждений, и, как следствие, позволяет выбрать правильную методику реставрации и последовательность работ.

Для определения методики реставрации и подлинности предмета чрезвычайно важно определить, из чего выполнены слои лакового декора, является ли лак оригинальным или имитацией. Пленка восточного лака имеет очень высокую твердость и практически нерастворима, поэтому исследование такого материала затруднено. С развитием различных инструментальных аналитических методов в последнее время стало возможным получать более глубокую информацию о материалах и технологии производства различных объектов культурного наследия. Комбинированное использование нескольких методов позволяет расширить диапазон получаемых данных. Многочисленные добавки и лаковые смеси, технологические особенности этих разнообразных объектов могут быть изучены путем исследования стратиграфии шлифов с помощью методов поляризационной микроскопии (ПМ) и сканирующей (растровой) электронной микроскопии в сочетании с энергодисперсионным рентгеновским микроанализом (РЭМ/ЭРМ); состав органических материалов может быть изучен с помощью метода пиролитической хроматомасс-спектрометрии. Данные исследования проводятся в Отделе научной реставрации и консервации Калининой Камиллой Бурхановной, к.х.н, ведущим научным сотрудником Лаборатории научной реставрации станковой живописи.

Анализ

Опираясь на опыт работы по реставрации лаковых предметов, как в мастерской Государственного Эрмитажа, так и зарубежных коллег, и на проведенные исследования, могут быть применены методики укрепления различных слоев как животными, рыбим или кроличьим клеем, так и синтетическими консолидантами (поливинилбутираль, Paraloid B 72, Lascaux Medium for Consolidation, Plextol B 500). В каждом случае подбор методики консервации и реставрации производится индивидуально, в зависимости от конкретного памятника, его характеристик, техники изготовления, состояния сохранности (Калинина и др., 2021).

Полученные результаты

На нескольких лаковых экспонатах, как археологической сохранности, так и современных, хочется привести примеры применения различных методик реставрации. Фрагменты колеса из могильника Оргойтон на территории

Забайкалья, I в. до н.э. - I в. н. э (№16-6-30-1-2, Отдел Археологии Восточной Европы и Сибири), лаковое покрытие которых имеет утилитарное назначение, при поступлении в Лабораторию имели плохую сохранность, были фрагментированы. Сохранившаяся основа подверглась сильной деструкции: материал основы спиц был очень тонкий (шпон) и настолько сильно деформировался и усох, что практически не сохранился, за исключением следов древесных волокон (Рис.1). Материал основы и лаковое покрытие были укреплены синтетическим полимером, фрагменты подобраны и склеены, трещина дублирована на японскую бумагу (Рис.2). После реставрации на поверхности проявился нанесенный охрой рисунок (Крачун и др., 2004).

Коробочка с крышкой из Китая, датируемая II веком до н. э. (Инв. № ВФСэ-4381, Отдел Востока), имеет аналогии в лаковых изделиях из захоронений периода правления династии Западная Хань (206 год до н. э. – 9 год н. э.), в частности, в памятниках из раскопок Мавандуй (Чанша) в Китае. Коробочка

Рис.1. Фрагменты колеса из могильника Оргойтон, I в. до н.э. - I в. н. э, до реставрации

Fig.1. Fragments of a wheel from the Orgoyton burial ground, the 1st century BC – the 1st century AD, before restoration

Рис. 2. Фрагменты колеса из могильника Оргойтон, I в. до н.э. - I в. н. э, после реставрации

Fig.1. Fragments of a wheel from the Orgoyton burial ground, the 1st century BC – the 1st century AD, after restoration

была богато украшена: на коричневом лаке расписные узоры красного цвета в виде запятых и полосы, бронзовые позолоченные ободки закрепляют и украшают коробочку. Внутри коробочки сохранились остатки косметического средства. Экспонат находился в аварийном состоянии: произошли деформация и частичное разрушение предмета, материал деревянной основы очень хрупкий, сухой; часть крышки утрачена (Рис.3), лак отслаивался от грунта, имел мелкосетчатый кракелюр с приподнятыми краями, шелушился (Рис. 4). Техники исполнения коробочки и её неравномерная сохранность

Рис.3. Коробочка с крышкой. Общий вид до реставрации. Китай, II век до н. э.

Fig.3. A box with a lid. General view before restoration. China, the 2nd BC

потребовала особенного подхода к выбору укрепления тем консолидантом, который позволил бы укрепить все составляющие материалы этого предмета (Мичри и др., 2016). В данном случае проведено укрепление и консервация основы, грунта, лакового слоя, металла, позолоты, стекла спиртовыми растворами поливинилбутирала различной концентрации. Удалены поверхностные почвенные загрязнения, окислы, стабилизирована активная коррозия;

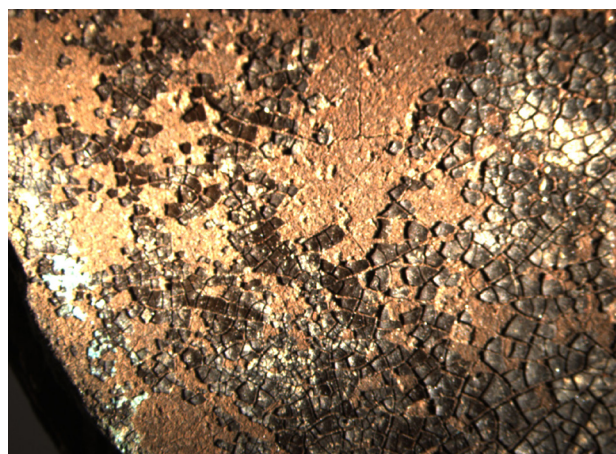

Рис.4. Коробочка с крышкой. Фрагмент доньшка до реставрации, шелушения и осыпи лака. Микросъемка. Китай, II век до н. э.

Fig.4. A box with a lid. A fragment of the bottom before restoration, peeling and peeling of the varnish. Microfilming. China, the 2nd BC

подобраны и склеены фрагменты; восполнены утраты основы для создания механической прочности и реконструкции формы; проведена дублировка ослабленных участков; восполненные участки тонированы (Рис.5).

Значительным разрушениям подвергается не только поверхность археологических лаков, но и исторических (Мичри, 2016; Kitamura,

Рис.5. Коробочка с крышкой, общий вид после реставрации. Китай, II век до н. э.

Fig.5. A box with a lid, a general view after restoration. China, the 2nd century BC

2000). На коробке для туши XVII в. из Китая (инв. № ЛН-285, Отдел Востока) (Рис.6а) можно наблюдать, как недостаточная прочная связь грунта с тонким слоем красного лака спровоцировала расслоения и утраты фрагментов резного декора (Рис.6б) (Меньшикова, Мичри, 2016). На поверхности при макросъемке можно видеть микротрещины поверхности. Поверхностный слой подвергается

атмосферным колебаниям, и без соответствующей защиты существование предметов сопровождается общим изменением внешнего вида, с высокой вероятностью блеск становится тусклым матовым, с микротрещинами (Рис. 6в).

После укрепления расслоений поверхностных черного и красного слоев, места утраченных фрагментов были восполнены по аналогии вставками из синтетической двухкомпонентной

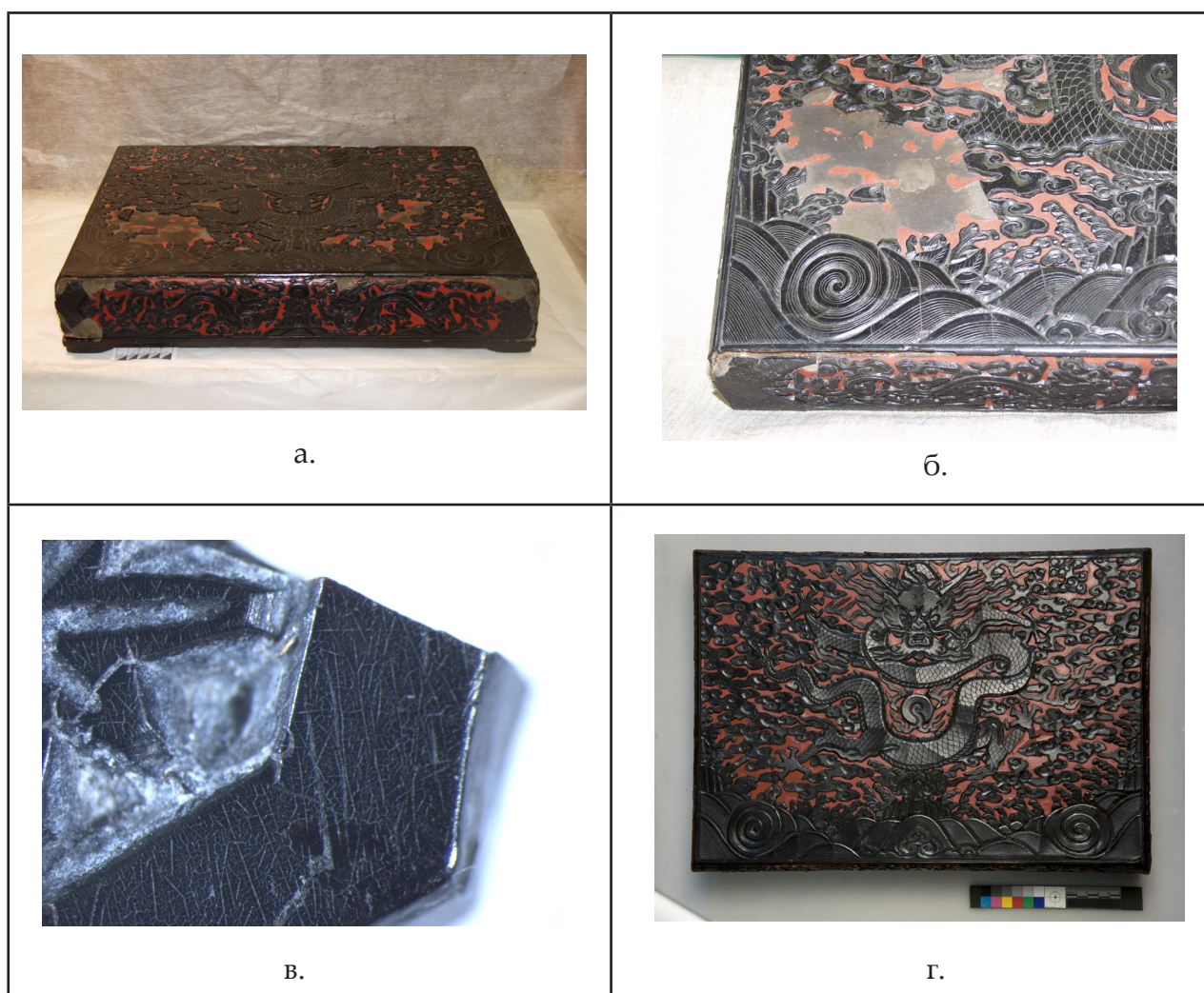

Рис.6. а) Коробка для туши. XVII в., Китай. Общий вид до реставрации. б) Фрагмент крышки после реставрации. в) Фрагмент поверхности резьбы по черному лаку до реставрации (деградация поверхности). г) Общий вид крышки после реставрации.

Fig.6. a) The carcass box. 17th century, China. General view before restoration. b) A fragment of the lid after restoration. c) A fragment of the carving surface to the black lacquer before restoration (surface degradation). d) General view of the lid after restoration.

смолы с наполнением из пигментов. После реставрации предмет приобрел целостность и экспозиционный вид (Рис. 6г).

Одним из интересных предметов, прошедших реставрацию, является полушкаф второй половины XVIII века, изготовленный французскими мастерами (инв. №. Э-1499, Отдел Западноевропейского Прикладного Искусства) (Рис.7). Это великолепный образец мебели того периода, когда в европейских интерьерах стали появляться роскошные предметы, соединяющие виртуозную столярную

работу, изысканную французскую бронзу и вставки из ярких китайских или японских лаковых панно. Подобное сочетание придавало мебельным изделиям особую ценность и неповторимую экзотическую красоту. Полушкаф из собрания Эрмитажа украшен панелями, вырезанными из створок ширм Коромандель XVII века. По бокам шкафа вставлены два панно с изображением цветов и птиц. Дверцы декорированы вставками с различными сюжетами: на одной – крыши дворца в облаках, на другой – горный пейзаж с изображением фигур воинов и генерала

Рис.7. Полушкаф второй половины XVIII века. Общий вид до реставрации.
Fig 7. The half-cabinet of the second half of the 18th century. General view before restoration.

со знаменем. Тем не менее, композиции хорошо сочетаются между собой (Куликова, Меньшикова, 2023).

Из литературных источников мы знаем, как изготавливался декор ширм. На заготовку (из тонкой деревянной доски, фанеры или шелкового полотна, прикрепленного к деревянной раме) наносят в качестве грунта слой лака, смешанный с загустителем, покрывая его обычно черным лаком. Яркая, прочная поверхность может использоваться в утилитарных целях и в сложных художественных работах. На подготовленный фон переносится рисунок картин, по которому и производится резьба – фон местами выбирают, затем заполняют эти образовавшиеся пустоты в соответствии с изображением разноцветными массами. Столь изощренная техника позволяет исполнить предельно сложные, насыщенные деталями полихромные композиции на тему пейзажей или сцен придворной жизни, сопоставимые с живописными произведениями

За время своего бытования полушкаф подвергался поновлению и золочению отдельных фрагментов, были утрачены детали бронзы. На цветных панелях имелись трещины, утраты, на поверхности лежал слой потемневшего поновительного непрозрачного лака, что значительно искажало восприятие колорита картин. Сам восточный лак деградировал, потерял свой блеск, черный цвет и глубину.

В ходе работы были сняты бронзовые накладки вокруг вставок с восточным колоритом. Эта уникальная возможность позволила поближе познакомиться с техникой изготовления рельефного изображения, уточнить природу материалов и узнать, подлинные ли это

детали восточного лакового искусства или европейское подражание ему.

Такие предметы редко встречаются в работе лаборатории, поэтому открытым остается вопрос улучшения понимания технологии их изготовления, а также что является связующим звеном в красочных пастах ширм Куанкай/Коромандель.

По результатам исследований в составе слоя черного фона обнаружены биомаркеры азиатского лака. В качестве грунта использована глина. На участках с полихромной росписью на грунте лежит тонкий слой свинцовых белил. В красочных слоях использовано эмульсионное связующее. В росписи обнаружены следующие пигменты: белые – свинцовые белила и мел, синий пигмент – берлинская лазурь, коричневый – железосодержащие земляные пигменты, розовый – представляет собой органический краситель. На поверхности обнаружены био-маркеры канифоли, сандарака, и масла, предположительно, присутствует яичный белок. Эти материалы являются многочисленными поновлениями поверхности.

Для реставрации этого экспоната потребовались усилия нескольких лабораторий. Работы по укреплению конструкции полушкафа, отделке деревянных поверхностей и бронзы полушкафа проведены в Лаборатории научной реставрации мебели, реставрация мраморной плиты в Лаборатории научной реставрации скульптуры и цветного камня. Утраченный декор из бронзы реконструирован в Лаборатории научной реставрации драгоценных и археологических металлов.

Реставрация полихромных панелей проведена в Лаборатории реставрации

предметов из органических материалов. Так как была техническая возможность демонтировать передние дверцы, то работа с ними велась на горизонтальной плоскости; с живописной поверхностью боковых панелей работа проводилась на вертикальных поверхностях предмета. Сложность работы определяется двойственностью состава грунта, который содержит и животные клеи, масла и восточный лак. В каждом случае подбор методики консервации производится индивидуально; на данном экспонате была выбрана акриловая дисперсия Plextol B-500 для подклейки отслаивающегося слоя грунта. Слой разложившегося и помутневшего позднего лака был

утонышен с помощью органических растворителей. Тонировки потертостей и реставрационного грунта выполнены акварелью и реставрационными красками Gamblin (Рис. 8).

Закключение

Очень важно знать больше об истории, технологиях и материалах производства предметов с применением восточно-азиатских лаков, чтобы разобраться в методах сохранения и реставрации таких артефактов. Также необходимо понимать различия в восточном и западном подходах к реставрации: при реставрации китайскими специалистами используется природный лак, принцип

Рис.8. Подушкаф второй половины XVIII века. Общий вид после реставрации.
Fig 8. The half-cabinet of the second half of the 18th century. General view after restoration.

«реставрации в оригинале», что не всегда обеспечивает узнаваемость доделок на предмете. В музейной практике России предпочтение отдается натуральным клеям или современным синтетическим материалам, что соответствует принципам «обратимости» реставрационных вмешательств, узнаваемости доделок.

Учитывая разнообразие техник лаковых предметов, применение росписи золотым лаком и росписи красками для работы с такими экспонатами необходимо привлечение специалистов обладающих специализацией как в работе с деревянной основой, так и с полихромными поверхностями.

Литература

1. Калинина К.Б., Николаев Н.Н, Мичри М.В., 2021. Исследование лаковых объектов и их фрагментов из могильников Оргойтон и Ильмовая падь // Российские нанотехнологии. Том 16. № 5. С. 93–101. DOI: <https://doi.org/10.1134/S199272232105006X>
2. Крачун Н.В., Манькова Е.Г., Мичри М.В., 2004. Некоторые аспекты проблемы реставрации предметов японского декоративно-прикладного искусства (на примере коллекций Отдела Востока Государственного Эрмитажа) // Сборник материалов международной научной конференции «VI Грабаревские чтения». Москва. С. 256-260.
3. Меньшикова М.Л., Мичри М.В., 2016. Китайская императорская лаковая шкатулка с тушью // Исследование и реставрация. Серия «Продленная жизнь». Выпуск 2. «Реставрация произведений декоративно-прикладного искусства в Государственном Эрмитаже. Санкт-Петербург. Издательство ГЭ. С. 124-131.
4. Мичри М.В., Калинина К.Б., Меньшикова М.Л., 2016. Из опыта реставрации археологической лаковой коробочки с крышкой // Реставрация произведений декоративно-прикладного искусства в Государственном Эрмитаже. Серия «Продленная жизнь...». 2 выпуск. Санкт-Петербург. С. 106-109.
5. Мичри М.В., 2016. Проблемы хранения, консервации и реставрации предметов прикладного искусства изготовленных с применением европейских и восточных лаков. // Реставрация произведений декоративно-прикладного искусства в Государственном Эрмитаже. Серия «Продленная жизнь...». 2 выпуск. Санкт-Петербург. С. 35-42.
6. Куликова Д.А., Меньшикова М.Л., 2023. Благородное происхождение французского полужафа со вставками китайского лака из собрания князей Юсуповых // Атрибуция, история и судьба предметов из императорских коллекций: сборник докладов научной конференции Кучумовские чтения. Санкт-Петербург: ГМЗ «Павловск». С. 170-177.
7. Kitamura, S., 2000. Restoration of ancient Japanese urushi art objects. Japanese and European Lacquerware. Munich. Pp. 61–72.
8. Schilling M.R., Heginbotham A., Keulen H., Szelewski M., 2016. Beyond the basics: A systematic approach for comprehensive analysis of organic materials in Asian lacquers // Stud. Conserv. V. 61. P. 3. <https://doi.org/10.1080/00393630.2016.1230978>

References

1. Kalinina K.B., Nikolaev N.N, Michri M.V., 2021. Issledovanie lakovyh obyektov i ih fragmentov iz mogilnikov Orgojton i Ilmovaya pad [Investigation of lacquer objects and their fragments from the burial grounds of Orgoyton and Ilmovaya Pad]// Rossijskie nanotehnologii. Vol 16. № 5. Pp. 93–101. DOI: <https://doi.org/10.1134/S199272232105006X> [in Russian]
2. Krachun N.V., Mankova E.G., Michri M.V., 2004. Nekotorye aspekty problemy restavracii predmetov yaponskogo dekorativno-prikladnogo iskusstva (na primere kollekcij Otdela Vostoka

Gosudarstvennogo Ermitazha) [Some aspects of the problem of restoration of objects of Japanese decorative and applied art (using the example of the collections of the Oriental Department of the State Hermitage Museum)] // Collection of materials of the international scientific conference "VI Grabarev readings". Moscow. Pp. 256-260. [in Russian]

3. Menshikova M.L., Michri M.V., 2016. Kitajskaya imperatorskaya lakovaya shkatulka s tushyuy. Issledovanie i restavraciya [Chinese Imperial lacquer box with ink. Research and restoration] // Restavraciya proizvedenij yaponskogo dekorativno-prikladnogo iskusstva v Gosudarstvennom Ermitazhe. Seriya «Prodlennaya zhizn...». 2 Vypusk. Saint Petersburg: Izdatelstvo GE. Pp. 124-131. [in Russian]

4. Michri M.V., Kalinina K.B., Menshikova M.L., 2016. Iz opyta restavratsii arheologicheskoy lakovoy korobochki s kryshkoj [From the experience of restoring an archaeological lacquer box with a lid] // Restavraciya proizvedenij yaponskogo dekorativno-prikladnogo iskusstva v Gosudarstvennom Ermitazhe. Seriya «Prodlennaya zhizn...». 2 Vypusk. Saint Petersburg: Izdatelstvo GE. Pp. 106-109. [in Russian]

5. Michri M.V., 2016. Problemy hraneniya, konservatsii i restavratsii predmetov prikladnogo iskusstva izgotovlennykh s primeneniem evropejskikh i vostochnykh lakov [Problems of storage, conservation and restoration of objects of applied art made using European and Oriental lacquers] // Restavraciya proizvedenij yaponskogo dekorativno-prikladnogo iskusstva v Gosudarstvennom Ermitazhe. Seriya «Prodlennaya zhizn...». 2 Vypusk. Saint Petersburg: Izdatelstvo GE. Pp. 35-42. [in Russian]

6. Куликова Д.А., Menshikova M.L., 2023. Blagorodnoe proishozhdenie francuzskogo polushkafa so vstavkami kitajskogo laka iz sobraniya knjazey Jusupovykh [The noble origin of the French half-cabinet with inserts of Chinese lacquer from the collection of Princes Yusupov] // Atribucija, istorija i sud'ba predmetov iz imperatorskikh kollekcij: sbornik dokladov nauchnoj konferencii Kuchumovskie chteniya. Saint Petersburg: GMZ «Pavlovsk». Pp. 170-177.

7. Kitamura, S., 2000. Restoration of ancient Japanese urushi art objects. Japanese and European Lacquerware. Munich. Pp. 61-72.

8. Schilling M.R., Heginbotham A., Keulen H., Szelewski M., 2016. Beyond the basics: A systematic approach for comprehensive analysis of organic materials in Asian lacquers // Stud. Conserv. V. 61. P. 3. <https://doi.org/10.1080/00393630.2016.1230978>

Мичри М.

Мемлекеттік Эрмитаж
Санкт-Петербург, Ресей
e-mail: marina-michri@yandex.ru

ШЫҒЫС-АЗИЯЛЫҚ ЛАКТАРДЫ МЕМЛЕКЕТТІК ЭРМИТАЖДЫҢ ОРГАНИКАЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРДАН ЖАСАЛҒАН БҰЙЫМДАРДЫ ҒЫЛЫМИ РЕСТАВРАЦИЯЛАУ ЗЕРТХАНАСЫНДА ҚАЙТА ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа. Мемлекеттік эрмитажда шығыс-азиялық лактар қолданылып, жасалған көптеген қызықты әрі құнды экспонаттар бар. Бұл Қытайға, Жапонияға, Бирмаға және басқа да шығыс елдеріне тиесілі заттар, сондай-ақ түпнұсқа шығыстық фрагменттер пайдаланылған шинуазри еуропалық өнер туындылары. Бұл бұйымдар біздің

заманымызға дейінгі II ғасырдан бастап XX ғасырға дейінгі кезеңге жатады. Белгілі бір ерекше сипаттамалары бар материалдарды шығыс лактары деп атайды: өсімдік тектес табиғи материал, атап айтсақ анакардий ағаштарының шырыны (шайыры) (urushi, laccol немесе thitsi), ол арнайы өңдеуден және полимерленуден кейін қатайып, еріткіштер мен ылғалдың әсеріне төзімді бола түседі, жоғары көркемдік, сәндік қасиеттерімен де ерекшеленеді. Мақалада лактың химиялық құрамы, шығыстық лактан заттар жасаудың әртүрлі технологиялары туралы айтылады. Мұндай экспонаттармен жұмыс істеудің күрделілігі кейбір қабаттардың құрамымен, яғни күрделі құрамды топырақтармен, өңірлік технологиялармен, лакпен жабындысын қабаттап жағу ерекшелігімен, заттарды сақтау және қолдану шарттарымен айқындалады. Мақала органикалық материалдардан жасалған заттарды ғылыми қалпына келтіру зертханасында реставрацияланған археология мен сәндік-қолданбалы өнердің лак заттарына, оларды жасау, сақтау және реставрациялау ерекшеліктеріне арналған. Реставрация алдындағы зерттеулер ескерткіштің технологиялық ерекшеліктерін, оның зақымдану себептерін түсіну үшін қажет, бұл қалпына келтірудің дұрыс әдістемесі мен жұмыстарды жүргізу реттілігін таңдауға мүмкіндік береді. Зертханада табиғи және синтетикалық консолиданттарды қолдана отырып, шығыс лактарын консервациялау әдістемесі әзірленді, олар толықтырылған бөліктердің анық байқалуы, реставрацияланған материалдардың қайтарылу мүмкіндігі - музейдің реставрациялау қағидатына сәйкес келеді.

Кілт сөздер: шығыс-азиялық лактар, Urushi, уруси, сәндік-қолданбалы өнер, археология, консервация, музейлік реставрация.

Дәйексөз үшін: Мичри М. Шығыс-азиялық лактарды Мемлекеттік Эрмитаждың органикалық материалдардан жасалған бұйымдарды ғылыми реставрациялау зертханасында қайта қалпына келтіру тәжірибесі // Мәдени мұра. 2025. № 3(110). 71-83 б. (орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.06>

Michri M.

The State Hermitage Museum
Saint Petersburg, Russia
e-mail: marina-michri@yandex.ru

EXPERIENCE IN THE RESTORATION OF EAST ASIAN LACQUERS AT THE LABORATORY FOR THE SCIENTIFIC RESTORATION OF OBJECTS MADE OF ORGANIC MATERIALS OF THE STATE HERMITAGE MUSEUM

Abstract. The State Hermitage Museum preserves a unique collection of artifacts made with East Asian lacquer, originating from China, Japan, Burma,

and other regions, as well as European chinoiserie pieces incorporating original Eastern fragments. The objects, dating from the 2nd century BCE to the 20th century, demonstrate the long tradition and artistic value of lacquer as a material. East Asian lacquer is derived from the sap of Anacardiaceae trees (urushi, laccol, thitsi), which, after processing and polymerization, becomes durable, resistant to solvents and moisture, and highly decorative. The article examines the chemical composition of lacquer, techniques of lacquerware production, and the challenges of their conservation. The complexity lies in multi-layered structures, diverse regional technologies, and the impact of storage and use conditions. The study highlights lacquer objects of archaeology and decorative arts restored in the Laboratory for Scientific Restoration of Organic Materials. Pre-restoration research proved crucial for identifying technological features, types of damage, and for developing adequate methods of conservation. The laboratory designed restoration techniques based on natural and synthetic consolidants, adhering to museum principles of recognizability of additions and reversibility of materials.

Keywords: East Asian lacquer, urushi, decorative arts, archaeology, conservation, museum restoration.

For citation: Michri M. Experience in the restoration of east asian lacquers at the laboratory for the scientific restoration of objects made of organic materials of the State Hermitage museum // Madeni mura. 2025. № 3(110). Pp. 71-83 (in Rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.06>

Сведения об авторе:

Мичри Марина Валерьевна, художник-реставратор Лаборатории научной реставрации предметов из органических материалов Отдела научной реставрации и консервации, Государственный Эрмитаж, Санкт-Петербург, Россия.

Автор туралы мәлімет:

Мичри Марина Валерьевна, суретші-реставратор, Органикалық материалдардан жасалған бұйымдарды ғылыми реставрациялау зертханасы, Ғылыми реставрация және консервация бөлімі, Мемлекеттік Эрмитаж, Санкт-Петербург, Ресей.

Information about author:

Michri Marina, Art Conservator, Laboratory for scientific restoration of organic materials, Department of scientific restoration and conservation, The State Hermitage Museum, St. Petersburg, Russia.

**Журналдың құрылтайшысы және меншік иесі –
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі**

11.03.2020 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде тіркелген. Куәлік №KZ74VPY00021104

*Бас редактор – Искаков Қ.А.
Жауапты редактор – Султанова А.К.
Корректор – Хасенова Т.К.
Суретші-дизайнер – Смайлова А.Б.*

Редакцияның мекен-жайы:
010000, Астана қаласы,
Тәуелсіздік даңғылы, 54,
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
6-блок, 6-қабат, 618-бөлме

Байланыс телефондары:
+7 (7172) 91 90 35; 335, 663, 664, 641 (ішкі)
Журнал сайты: <https://madenimura-journal.kz>
e-mail: journal.madenimura@gmail.com

Журналдың Instagram
парақшасына QR-код

Журналдың Facebook
парақшасына QR-код

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады.

Басуға 15.09.2025 ж. қол қойылды.
Пішімі 205x275 мм. Офсеттік басылым 4 + 4.

Таралымы 150 дана

«Астана қаласының жас мүгедектері»
ҚБ баспаханасында басылды.
Баспахана мекен-жайы:
Астана қ., Е 489, 6
Тел.: 8 701 251 90 17

**Ұлттық құндылықтарымызды
насихаттап, рухани
қазыналарымызды ұлықтауға
үн қосып жүрген «Мәдени мұра»
ғылыми журналына жазылыңыздар!**

Журнал жылына 4 рет шығады

**Журналдың газеттер мен журналдар
каталогындағы индексі – 75 379**

«Қазпочта» АҚ, «Астана-Пресс» ЖШС

